

Anna Izabella Zalewska

Instytut Archeologii
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Instytut Archeologii i Etnologii
Polskiej Akademii Nauk

Institute of Archaeology
Maria Curie-Skłodowska University
Institute of Archaeology and Ethnology
Polish Academy of Sciences

Archeologia czasów współczesnych i (nie)moc działania materialnych śladów Wielkiej Wojny w Polsce

Archaeology of the contemporaneous times and the power(lessness) of physical traces of the Great War in Poland

Abstrakt

Rosnące zainteresowanie archeologicznymi badaniami materialnych śladów nieodległej przeszłości w Polsce skłania do zastanowienia się nad specyfiką, wartością i kontekstami uzasadniania tego typu działań. W polskojęzycznej literaturze nie poświęcano dotychczas wiele uwagi domenie, której specyfikę trafnie ujmuje pojęcie *archeologia czasów współczesnych* (ACW). Część pierwsza niniejszego artykułu stanowi wgląd w uzasadnienia stymulujące archeologów współczesności do działań poznawczych – funkcjonujące w szeroko rozumianej „wspólnocie przekonania”. W drugiej części szkicuję procesy i konteksty, które złożyły się na lokalne, polskie doświadczenia konstytuujące aktualne uwarunkowania dla praktykowania ACW w Polsce. W części trzeciej odnoszę się do konkretnych praktyk materialno-dyskursywnych, poprzez które archeolodzy zaangażowali się w proces przywracania materialnej i ludzkiej pamięci o niemal całkowicie zapomnianych wydarzeniach z nieodległej przeszłości. Ten proces archeologicznego przywracania pamięci (APP) odnosi się do materialnych pozostałości życia i śmierci żołnierzy i ludności cywilnej w czasie Wielkiej Wojny oraz do skali i trwałości przekształceń krajobrazu, do których ta wojna doprowadziła. W podsumowaniu staram się dowieść tezy, że zasadne jest podporządkowanie działań i myślenia nad „oczekiwanymi rezultatami” w domenie ACW reżimowi przyszłościowemu oraz kształtowaniu czynnej empatii i refleksyjnego stosunku wobec materialnych przestróg.

Słowa kluczowe: *archeologia czasów współczesnych* (ACW), uzasadnianie, wartość, współczesność, ślady, materialne przestręgi, czynna empatia, reżim przyszłościowy, archeologiczne przywracanie pamięci (APP), Wielka Wojna, front wschodni, krajobraz pogazowy, Polska

Wprowadzenie

Istotnym, choć nie dającym się wyabstrahować z wielozasobowej materialności (rzeczywistości) elementem otaczającej nas rzeczywistości są ślady nieodległej przeszłości. Coraz częściej tego typu ślady stają się przedmiotem badań archeologów również w Polsce.

Abstract

The growing interest in archaeological research concerning material traces of the recent past, encourages to reflect on the specificity, values and driving factors behind these activities. In the polish-language literature to date, not much attention has been paid to the domain the specific character of which is best epitomized by the term *archaeology of the contemporaneous times* (ACT). The first part of this article is an insight into the “commonly shared beliefs” and justifications that in general inspire contemporary archaeologist to act. In the second part, I sketch the processes and contexts that contributed to the local, Polish experiences constituting the current conditions for practicing ACT in Poland. In the third part, I refer to the justifications and values of the concrete material discursive practices, in which archaeologists engaged in the process of bringing back the material and human memory of the almost completely forgotten war events from the recent past. The process of archaeological revival of memory (ARM) relates to the material remains evidencing life and death of the soldiers and civilians, as well as the scale and durability of transformations of the landscape resulting from the fights of the Great War. In conclusion, I endeavour to prove my hypothesis that actions and thinking on the “expected results” in the field of ACT should be future-oriented and should focus on fostering emphatic and reflexive attitudes to the warnings conveyed by the physical remnants.

Keywords: *archaeology of the contemporaneous times* (ACT), justifications, value, contemporaneousness, traces, material warnings, active empathy, regime of the future, archaeological revival of memory (ARM), Great War, Eastern Front, gas-scape, Poland

Introduction

The multitemporal materiality (reality) that surrounds us is composed out of the traces of the recent past, that cannot be abstracted from it. Increasingly, such traces are the subject of archaeological research also in Poland. It results in growing interest in the

Rośnie przez to zainteresowanie domeną, której specyfikę trafnie ujmuje pojęcie *archeologia czasów współczesnych* (dalej ACW)¹.

Dotychczas w polskim środowisku archeologicznym nie poświęcano wiele uwagi ani kwestii złożoności współczesności, ani *uzasadnieniom*, w wyniku których dotychczas przeprowadzono lub są aktualnie prowadzone badania materialnych śladów nieodległej przeszłości. Nie poddaje się też publicznej lub chociażby akademickiej dyskusji uzasadnień skutkujących przekształcaniem niektórych spośród tych śladów w „zabytki archeologiczne”. Brak refleksji odnośnie *wartości* uzasadniających, co spośród niepoliczalnej masy materialnych pozostałości XX wieku może i powinno być uznawane za „zabytek”, stanowi problem zarówno czysto metodologiczny, jak i praktyczny.

Z perspektywy metodologicznej refleksja nad wartościami uzasadniającymi podejmowanie działań naukowych tkwi „w irytującej przednaukowej nieokreśloności znaczeniowej”². Diagnoza ta, stanowiąca element rozważań filozofa, etyka i semiotyka Leona Koj (1929-2006) na temat relacji między *metodologią* i *wartościami*, obok refleksji Barbary Skargi (1919-2009) odnośnie „śladów” i „obecności”, a także Reinhardta Kosselecka (1923-2006) na temat złożoności doświadczania czasu *współczesności*, stanowiła tu metateoretyczny punkt wyjścia dla namysłu nad fenomenem uzasadniania poprzez *wartości* (w) *archeologii*.

Leon Koj scharakteryzował w terminach metodologicznych „czynniki” („okoliczności”) składające się na „wybór sposobu uzasadniania” podejmowanych działań poznawczych. Utożsamiał on „wybór sposobu uzasadniania” ze „strategią naukową”³ i twierdził, że czynniki je kształtujące są *wartościami* lub posiadają *wartości*.

Jako kluczowe „czynniki” / *wartości* determinujące strategię naukowe wskazał:

A. *wspólnotę przekonań, która determinuje oczekiwany rezultat;*

B. *obraz świata, dopuszczający odpowiednią poznawalność świata;*

C. *możliwości techniczne działań poznawczych;*

D. *spodziewaną użyteczność poznania;*

E. *dotychczasowe doświadczenia poznawcze;*

F. *spodziewane trudności i nakłady działań poznawczych*⁴.

domain, whose specificity embraces the notion of *archaeology of the contemporaneous times* (hereinafter: ACT)¹.

So far, little attention has been paid among Polish archaeologists either to the complex materiality of contemporaneous times and to the *justifications* that have resulted in studying material remains of the recent past. Also, it is still not subject to public or even academic discussions, the justifications for turning some of those material traces into “archaeological monuments”. The absence of reflection on *values* justifying what, among the incalculable numbers of physical remains of the 20th century, may and should be considered as “monument”, is both a purely methodological and a practical problem.

From a methodological perspective, reflection on *value* is stuck in “an irritating, pre-scientific semantic indefiniteness”². This diagnosis, being an element of the deliberations of the philosopher, ethicist, and semiotician Leon Koj (1929–2006) concerning the relationship between *methodology* and *values*, alongside the reflections of Barbara Skarga (1919–2009) on “traces” and “presence”, as well as those of Reinhardt Kosseleck (1923–2006) on experiencing time and understanding the *modern times*, was a metatheoretical starting point for the consideration of the phenomenon of the *values* of (in) archaeology.

Leon Koj characterized in methodological terms the factors (“circumstances”) that make up the “choice of justification” of cognitive actions taken. He identified the “choice of justification” with “scientific strategy” and argued, that the factors (“circumstances”) that shape it either are *values* or have a *value*³. As the key “factors” / values determining the scientific strategy, he indicated:

A. *a community of beliefs, that determines the expected results;*

B. *a picture of the world allowing appropriate cognisability of the world;*

C. *technical capabilities of cognitive activities;*

D. *the expected usefulness of cognition;*

E. *previous cognitive experiences;*

F. *expected difficulties and effort involved in cognitive activities*⁴.

Following this diagnosis, it can be assumed that it is possible to recognize the *values* in and of ACT, by analysing the justifications for the actions taken

Idąc tropem tej diagnozy, można przyjąć, że poprzez usystematyzowaną analizę uzasadnień dla już podjętych działań, możliwa jest ich wnikliwa (również komparatystyczna) charakterystyka wartości ACW. Także, w odniesieniu do aktywowanych przez nie *wartości historycznych, artystycznych lub naukowych*. Przy takim *praktycznym podejściu do wartości* najwartościowszymi „działaniami” byłyby takie, wobec których uzasadnienia byłyby najpełniejsze (co najmniej w odniesieniu do wyżej wymienionych „czynników” A-F)⁵.

Refleksja dotycząca uzasadniania „działań” poznawczych, humanitarnych, konserwatorskich czy edukacyjnych z udziałem materialnych pozostałości z przeszłości jest szczególnie istotna w kontekście *archeologii czasów współczesnych*. Stanowi tu bowiem o konstytuowaniu „zabytków” na podstawie kryteriów zawsze innych niż chronologiczne. Metodologiczne ukierunkowanie niniejszej narracji, uporządkowanej od ogółu do szczegółu, to wynik założenia, że metodologia jest pomocna zarówno w badaniu tego, co wspólne dla wielu nauk, jak i w rozpoznawaniu osobliwości poszczególnych dyscyplin czy domen⁶. W części pierwszej artykułu szkicuję wnioski płynące z wstępnej krytycznej analizy dyskursu, której poddałam dostępny mi korpus publikacji polsko- i obcojęzycznych, dających wgląd we „wspólnotę przekonań” ACW. W analizie skupiałam się nie na treściach, które odnoszą się wprost do specyfiki *procesów pierwotnych*, lecz na treściach, które dają wgląd w „logikę nauki”, a w szczególności epistemologiczny budulec ACW, tj. między innymi *definicje, zdania wartościujące, teorie i ich zestawy*.

Na metodologię składa się również problematyka „dynamiki metodologicznej”, polegająca na tym, że oprócz aktualnie funkcjonującej nauki istniały i istnieją wcześniejsze jej fazy, niekiedy znacznie się różniące od jej obecnego obrazu. Dlatego w drugiej części artykułu charakteryzuję proces, który doprowadził do aktualnego postrzegania *wartości* ACW w Polsce. Składa się nań „obraz dopuszczający odpowiednią poznawalność świata” w XX wieku z udziałem archeologów oraz „spodziewana użyteczność poznania”, w tym *wartościowy* (afirmatywny, pozytywny) wpływ na przyszłość jednostek i „wspólnot pamięci”⁷.

Metodologia odnosi się też do czynności wykraczających poza to, co zawiera się w *logice nauki*

or planned in the ACW field. Through a systematic analysis of justifications for already undertaken cognitive, humanitarian, conservatory or educational activities involving material remains of the past, their insightful (also comparative) characteristics are possible. Also in terms of the *historical, artistic or scientific values* they activate. In such *practical approach to value*, the most *valuable* actions would be actions taken in order to identify, document, maintain, protect, and preserve the *value* of physical traces of the past for which the most complete justifications would be provided (at least with regard to the A–F “factors” listed above)⁵.

Reflection on *values* is particularly important in the context of the *archaeology of the contemporaneous times*, due to the fact that those often enigmatic “*values*” constitute the creation of “monuments” on the basis of criteria that are always other than chronological. The methodological orientation of this work, for which a top-down approach has been adopted, stems from the assumption that methodology is helpful both in studying things that are common for many sciences and in identifying the peculiarities of particular disciplines or domains⁶. In the first part of the article, I outline my conclusions drawn from a preliminary critical discourse analysis that I performed on a corpus of available Polish and foreign-language publications that provide insight into the “community of beliefs” of the ACT. In my analysis I focused not on contents referring directly to the specific features of *primary processes*, but on contents offering insight into the “**logic of science**”, and in particular into the epistemological building of the ACT, i.e. *definitions, evaluative sentences, theories, and sets thereof*—which result from *secondary processes*.

Another element of methodology is the problem of “**methodological dynamics**”, concerned with the fact that apart from the currently-functioning science, there used to exist—and there still exist—its earlier phases, sometimes radically different from its current form. For this reason, in the second part of the article, I describe the process that resulted in the current perception of the *value* of ACT in Poland. It comprises “a picture allowing appropriate cognisability of the world” in the 20th century, with the participation of archaeologists, and the “expected usefulness of cognition, including a valuable

i w analizie *dynamiki metodologicznej*. Są to składowe (w tym na przykład *pomiary* i *obserwacje*) wpisujące się w zakres określany jako „**pragmatyka metodologiczna**”, którą determinują między innymi wyżej wymienione „czynniki” A-F. Do tego zakresu odnoszę się w części trzeciej artykułu, szkicując cele, założenia oraz możliwości techniczne konkretnych działań materialno-dyskursywnych – z uwzględnieniem badań archeologicznych. Są to badania, poprzez które wyraża się *wartość* archeologicznego przywracania pamięci (dalej APP) o zapomnianym wschodnim froncie Wielkiej Wojny i o jego następstwach. Archeologiczne możliwości działań poznawczych poddajemy próbie w odniesieniu do materialnych pozostałości życia i śmierci w okopach w rejonie Rawki i Bzury. Badania dotyczą także skali i trwałości przekształceń krajobrazu, do których doprowadziły siedmiomiesięczne walki. Doświadczenia płynące z realizacji APP postrzegam jako potencjalnie pomocne w wykazaniu *wartości* (w) ACW. To, czy sprostamy ustanawianiu (w sposób selektywny) zabytków archeohistorycznych, reprezentatywnych dla specyfiki XX wieku oraz trosce o godność szczątków ludzkich (w sposób nieselektywny⁸), może mieć wpływ na naszą osobniczą i grupową tożsamość, na zdolność do *czynnej empatii* oraz na stosunek do *materialnych przestrzóg* aktualnie i w przyszłości.

W podsumowaniu podkreślam, że jeśli moc konkretnych, wybranych materialnych śladów nieodległej przeszłości zostanie rozpoznana jako pomocna w zmaganiu się ze złożonością współczesności – to zasadne jest nadawanie tym śladom statusu „zabytków” w sensie formalnym. Może to sprzyjać ich trwaniu w czasie ku przyszłości.

Wartości i uzasadnienia – w kontekście badań z zakresu archeologii czasów współczesnych

Wraz z każdym refleksyjnym nawiązaniem do przeszłości, które następuje między innymi poprzez wydobywanie na jaw przesłanki, dowodu w sprawie czy choćby pobudki (inspiracji, prowokacji) do refleksji nad wiekiem XX i XXI – powstają swoiste interakcje faktycznych bytów („danych” archeologicznych) z *wartościami* czasów współczesnych. Te ostatnie pośrednio kształtują przeszłe relacje ludzi i materialnych

(affirmative, positive) influence on the future of individuals and “communities of memory”⁷.

Methodology is also related to activities going beyond the *logic of science* and the analysis of *methodological dynamics*. They are constituents (including *measurements* and *observations*) that fall within a scope defined as “**methodological pragmatics**”, which is determined by the A–F factors listed above, among other things. I refer to this scope in the third part of the article, outlining the objectives, the “technical capabilities of cognitive activities” of concrete material-discursive practices – including archaeological research. They are studies through which the *value* of archaeological revival of the memory (hereinafter ARM) of the forgotten Eastern Front of the Great War and its consequences is expressed. Archaeological capabilities of cognitive activities are put to the test with respect to the physical remains of life and death in trenches in the region of the Rawka and Bzura Rivers. The studies also concern the scale and permanence of changes to the landscape effected by a seven-month fight. I perceive experiences from the implementation of ARM as potentially helpful in demonstrating the *value* of (in) ACT. Our ability to handle the (selective) institution of archaeo-historic monuments, representative of the specific character of the 20th century, and (non-selective⁸) concern about the dignity of human remains may affect our individual and group identity, our *active empathy*, and our attitude to *material warnings*, at present and in the future.

In conclusion, I notice that if the power of material traces of the recent past is made conspicuous as valuable for dealing with the contemporaneity – those traces are rightly granted the status of

1. Przedmioty wydobyte z ziemi podczas ekshumacji prowadzonych w latach 2001-2012, w wyniku których odnaleziono szczątki 1992 polskich obywateli zamordowanych przez NKWD w 1940 r., prezentowane na czasowej wystawie w Arsenale w Kijowie. Wystawę ukazującą wyniki badań archeologicznych zorganizowano z okazji otwarcia w 2012 r. Polskiego Cmentarza Wojennego upamiętniającego ponad 3,4 tys. ofiar zbrodni katyńskiej w Kijowie-Bykowni na Ukrainie. Fot. J. Czarnecki

1. Objects excavated during exhumation operations carried out in the years 2001–2012, which led to the discovery of the remains of 1992 Polish citizens murdered by the NKVD in 1940, shown in a temporary exhibition at the Kiev Arsenal. The exhibition, which presented results of archaeological research, was organised to mark the opening of the Polish War Cemetery commemorating over 3,400 victims of the Katyn massacre in Kiev-Bykivnia in Ukraine in 2012. Photo by J. Czarnecki

śladów przeszłości. W charakter interakcji (pomiędzy czasem teraźniejszym, przeszłym i przyszłym) dają wgląd stale ewoluujące praktyki, materialno-dyskursywne, zależne od (za)angażowanych w nie podmiotów lub przedmiotów⁹. Relacje te mają „charakter wyobrazeniowy” i mogą zostać uznane za „naukowe” jedynie w największym znaczeniu tego słowa i na tyle, na ile stabilnie autorytet „faktów naukowych”, „dowodów prawnych”, „świadczeń” czy „śladów pamięci” oparty zostanie na właściwych danej *współczesności* konwencjach uzasadniania i wartościowania.

Współczesność jest w tej metodologicznej układance „czymś więcej niż teraźniejszość będąca jedynie określeniem okresu czasu, *punctum*”¹⁰.

We *współczesności* zapętłają się liczne warstwy czasów, czego wyrazem w sensie materialnym jest otaczająca nas wieloczasowa rzeczywistość. Jej złożony charakter winien determinować co najmniej narracje archeologiczne, które, jeśli tworzone „w trybie współczesności”, byłyby wyrazem i unaocznieniem będących ściśle ze sobą powiązanych i stale ewoluujących interakcji pomiędzy czasem teraźniejszym, przeszłym i przyszłym. Tak się jednak nie dzieje, w archeologii preferowane jest porządkowanie wszystkiego w linearnym trybie następstwa czasów. Również badacze realizujący *wartości* z zakresu „archeologia współczesności” często systematyzują uzyskane dane według klucza porządku chronologicznego. Działo to niezmiennie na korzyść tych „zabytków”, przy których konstytuowaniu kluczowa jest „wartość dawności”, która w opinii Aloisa Riegla (1858-1905), definiującego zabytki jako „jakikolwiek wytwór rąk ludzkich, otaczany opieką i pietyzmem ze względu na funkcje upamiętniania i przypominania”, zaczęła być dostrzegana na fali przemian kulturowych zachodzących w wieku XIX w rozwiniętych społeczeństwach zachodnich¹¹.

Za potencjalnie ważne dla pamięci o przeszłości, czyli za „zabytek”, mogło zostać uznane „każde dzieło ludzkiej ręki, bez względu na jego pierwotne znaczenie i przeznaczenie, jeśli tylko w dostatecznej mierze ujawnia zewnętrznie, apelując do zmysłów,



„monuments” in formal sense. With the use of any available material discursive practices providing justifications to do that, archaeology can help to ensure the existence of those traces / monuments in time, into the future.

Values and justifications – in the context of studies in the field of archaeology of the contemporaneous times

With each reflective reference to the past, which takes place e.g. when a premise, a piece of evidence, or even a motive (inspiration, provocation) is revealed that encourages reflection about the 20th and 21st centuries—actual beings (archaeological “data”) come into specific interactions with the *values* of the modern times. The latter in a way shape the future relationships of people and physical traces of the past. Continually evolving material and discursive practices, dependent on entities or objects (un)involved therein, provide insight into the character of the interactions (between the past, the present, and the future)⁹. Such relationships are “imaginary in nature” and they can be considered as “scientific” only in the narrowest sense of this word and insofar as the authority of “scientific facts”, “legal proof”, “testimonies” or “traces of memory” is firmly based on justification and evaluation conventions specific to the given *modern times*. In this methodological jigsaw, *contemporaneity* is “something more than the present being only

że do chwili obecnej istniało już przez odpowiednio długi czas i przetrwało¹². Jednak „wartość dawności” już wówczas nie była jedyną, która motywowała do otaczania ochroną śladów przeszłości. Na przykład sam Riegl podkreślał znaczenie „zabytków historycznych”, tj. takich, „które wprawdzie wskazują jeszcze na jakąś określoną chwilę, ale jej wybór leży w naszym subiektywnym uznaniu¹³. Są one wartościowe, gdyż niosą ze sobą ku przyszłości „wartości upamiętniające”, postrzegane jako wartości ważne dla teraźniejszości. Dążenie do ich rozpoznania i zachowania można postrzegać jako przejaw czysto ludzkiej potrzeby wznoszenia się ponad to, „co daje człowiekowi życie codzienne”, którą szeroko opisała między innymi Barbara Skarga, w opinii której *kultura jest niczym innym, jak społeczną pamięcią*¹⁴.

Wraz z rozwojem *archeologii czasów współczesnych* ta „społeczna pamięć” jest wzbogacana także mocą pamięci materii¹⁵. ACW, dając wgląd w przemiany i zaburzenia procesu dziejowego, po których pozostają liczne ślady materialne, uobecnia poprzez interpretację również ślady zachowane niezależnie od woli ludzkiej lub wbrew niej. One również przejawiają się w praktykach materialno-dyskursywnych, w których biorą udział archeolodzy, antropolodzy, patolodzy i historycy, uobecniają i/lub unaocniają – poprzez realizację celów poznawczych i społecznych.

Krytyczna analiza dyskursywnych wyników tych praktyk pozwala na postawienie tezy, że wywieranie pozytywnego wpływu na przyszłość poprzez realizowane wartości współczesności zasadnie bywa postrzegane jako kluczowa wartość tego, co praktykowane w odniesieniu do śladów XX wieku.

Warta przywołania jest w tym kontekście diagnoza Zoë Crossland¹⁶, odnosząca się do trzech „wymiarów działań” sądowych i humanitarnych praktyk archeologicznych. Po pierwsze, archeologia przyczynia się do poprawy świata poprzez zapewnienie, że popełnione zbrodnie spotkają się ze stosowną karą, między innymi uczestnicząc w wysiłkach na rzecz postawienia przed sądem osób odpowiedzialnych za akty przemocy politycznej i inne formy agresji. Po drugie, praktyka archeologiczna przyczynia się do łagodzenia cierpień związanych z przemocą doświadczoną przez ofiary, ich przyjaciół i członków rodzin, między innymi poprzez odnajdowanie i identyfikację szczątków i przywrócenie ich, tam gdzie

a term used to refer to a period of time, *punctum*¹⁰. Numerous layers of time form loops in modern times, which is physically manifested in the surrounding multi-temporal reality. Its complex nature should determine at least archaeological, which, if they were created “pursuant to *contemporaneous times*”, would be an expression and *presentification* of intimately linked and continually evolving interactions between the present, the past, and the future. However, this is not the case—in archaeology, there is a preference for ordering everything according to the linear sequence of times. Scholars realising *values* within the scope of *archaeology of the contemporaneous times* also often systematise obtained data in chronological order. This is always favourable to those “monuments” for whose institution the “age value” is of key importance, which value, in the opinion of Alois Riegl (1858–1905), who defined monuments as “any human creation protected and revered due to its functions of commemoration and reminiscence,” started to gain recognition during the wave of changes taking place in advanced Western societies in the 19th century¹¹.

At that time, “every artefact without regard to its original significance and purpose, as long as it reveals, by appealing to the senses, that it has existed for an appropriately long period of time and has survived,” could be deemed important for the memory of the past, i.e. acknowledged as a “monument”¹². However, even then, the “age value” was not the only value that generated motivation for providing protection to traces of the past. For instance, Riegl himself emphasised the importance of “historic monuments”, i.e. those “which still refer to a particular moment, but the choice of that moment is left to our subjective preference”¹³. They are valuable as they carry “*commemorative values*,” perceived as *values* important for the *present*, towards the future. Attempts at their identification and preservation can be perceived as a manifestation of the purely human need to rise above “what man is offered by everyday life”, which was broadly described by Barbara Skarga, among others, who believes that “culture is nothing other than social memory”¹⁴.

As the archaeology of the contemporaneous times is developing, this “social memory” is reinforced with the power of the memory of matter¹⁵.

jest to możliwe, żyjącym członkom rodzin, przez co pozwala na przywrócenie zmarłych do kontekstu zrytualizowanych praktyk pogrzebowych i świata żałoby zwyczajowo łączonych ze śmiercią. Po trzecie wreszcie, wprowadzania technik i praktyk naukowych na grunt naznaczony chaosem i zniszczeniem, niesie ze sobą potężny przekaz symboliczny w formie wydzielania i zabezpieczenia terenu związanego z przemocą i kosztownymi wydarzeniami.

Dookreślenie tych „wymiarów” (lub, przywołując koncepcję Koją, „czynników” i „okoliczności”) w odniesieniu do konkretnych uwarunkowań społeczno-kulturowych byłoby pomocne zarówno w refleksji nad „umiejscawianiem podmiotów” wobec materialnych pozostałości XX wieku, nad relacjami międzypodmiotowymi, a także nad uczytelnianiem specyfiki, ról i znaczeń „przedmiotów” uobecniających/aktywizowanych w domenie archeologii czasów współczesnych.

Poniżej, stosując *praktyczne podejście do wartości*, wskazuję możliwe do wyłonienia z korpusu literatury dotyczącej „archeologii współczesności” uzasadnienia, skutkujące powzięciem działań archeologicznych¹⁷. Na „dotychczasowe doświadczenia poznawcze” w sensie ogólnym złożyły się badania podejmowane między innymi:

- jako przejaw dążności do poznania i zrozumienia specyfiki wieku XX i jego następstw;
- jako wyraz dążenia do pełniejszego poznania i przypomnienia krzywd zadawanych w przeszłości i uobecnienia/unaooczenia materialnych tego świadectw, w celu uniknięcia powtórek;
- jako przejaw dążenia do zrozumienia przeszłych aktów przemocy w kategoriach antropologicznych, patologicznych czy medycznych, w celu powiązania ich z humanitarną i/lub religijną narracją pomocy, jak również prawną narracją sprawiedliwości społecznej istotną w kształtowaniu przyszłej rzeczywistości;
- jako sposób na określenie stref śmierci, planigrafii grobów, topografii miejsc zagłady, w celu uczynienia ich podstawami do opracowywania projektów upamiętniania tych miejsc z uwzględnieniem wiedzy „wymykającej się” źródłom archiwalnym;
- jako przejaw respektowania praw jednostek i wspólnot pamięci (na przykład w warunkach postkolonialnych, w odniesieniu do mniejszości etnicznych czy grup zmarginalizowanych);

ACT, providing insight into changes and disturbances in the historical process that leave abundant physical traces, by means of interpretations, also makes conspicuous traces which are preserved independently of human will or against human will. They also manifest themselves in material and discursive practices followed by archaeologists, anthropologists, pathologists, and historians, they become noticeable and/or conspicuous through the fulfilment of cognitive and social objectives.

Critical analysis of discursive results of such practices allows advancing the thesis that exerting a positive influence on the future by realising the *values* of the modern times is sometimes justly perceived as the key *value* of what is practised with respect to the traces of the 20th century.

In this context, it is worth mentioning Zoë Crossland’s diagnosis¹⁶ referring to three dimensions of forensic and humanitarian archaeological practice acts: First, archaeology works to remake the world by ensuring the appropriate punishment of crime, e.g. through its participation in efforts to prosecute those held to be responsible for political violence and other acts of aggression. Second, archaeological practice acts to alleviate the violence enacted upon the dead and their friends and relatives, e.g. by finding and identifying remains and returning them to families where possible and thus bringing the dead back into regularised funerary practice and the world of grief and mourning usually associated with the dead. Third, the act of bringing scientific techniques and practices to bear on a locus of disorder and destruction, of cordoning off and securing an area of violence and horror has a powerful symbolic force.

Defining these “dimensions” (or going back to Koj’s concept: “factors” / “circumstances”) more precisely in respect of specific social and cultural conditions would be helpful both in reflection on “placing subjects” in relation to physical remains of the 20th century, on intersubjective relationships, and on making the specific character, the roles, and the meanings of objects demonstrated/activated in the domain of *archaeology of the contemporaneous times* more readable.

Below, by adopting a *practical approach to value*, I indicate justifications leading to archaeological activities being undertaken which can be found in the



- jako skutek poszanowania pośmiertnej godności człowieka, w tym nigdy niepochowanych poległych w boju i ukrytych szczątków ofiar przemocy;
- jako szansa na przywrócenie tożsamości bezimiennym ofiarom systemów totalitarnych i poległym w boju oraz na uczynienie miejsc ich spoczynku cmentarzami lub mogiłami wojennymi;
- jako sposób na przybliżenie ludzi współczesnym ofiar (na przykład przedmioty, które wydobyto z ziemi podczas badań archeologicznych w miejscach ośrodków zagłady, postrzegane są jako przybliżające nam ludzi, którzy ponieśli w nich męczeńską śmierć)¹⁸;
- jako wyjście naprzeciw potrzebom osobistym, religijnym, humanitarnym tych, którzy nie mogą doświadczać żałoby w sposób przez nich oczekiwany, gdyż miejsca pochowania/ukrycia szczątków ich bliskich są na przykład ze względów politycznych nieznane albo niedostępne;
- jako potrzeba o wymiarze ludzkim, który może niekiedy kolidować z aktualną poprawnością polityczną czy prawną potrzebą wygenerowania dopuszczalnych dowodów zbrodni;
- jako szansa na pochylenie się nad losem jednostek skazanych na zapomnienie, celowo wymazywanych z pamięci społecznej lub marginalizowanych;
- jako sposób na zbliżenie się do traum, które, jak materialne ślady w ziemię, wryły się w mentalność

corpus of literature concerning “archaeology of the contemporary past”¹⁷. “Previous cognitive experiences” in the general sense include studies undertaken, among other things:

- as an attempt and getting to know and understanding the specific character of the 20th century and its consequences;
- as an attempt at understanding better and reminding about wrongs inflicted in the past and making their physical traces noticeable/conspicuous, in order to avoid a repetition in the future;
- as an attempt at understanding past acts of violence in anthropological, pathological or medical categories in order to relate them to a humanitarian and/or religious narrative of aid, as well as a legal narrative of social justice, important in the shaping of the future reality;
- as a method for identifying death zones, preparing detailed documentation of graves, and examining

2. Na terenie byłego niemieckiego obozu zagłady w Sobiborze (woj. lubelskie) prace archeologiczne prowadzone są, z przerwami, od roku 2000. Na fotografii widoczne relikty komór gazowych (wczesna faza eksploracji), które Niemcy wysadzili w powietrze w celu zatarcia śladów zbrodni. Fot. A. Zalewska

2. Archaeological works at the site of the former German extermination camp in Sobibór (Lublin Voivodeship) have been carried out, with interruptions, since 2000. The photograph shows remains of gas chambers (early phase of exploration) that were blown up by Germans in order to cover up their crimes. Photo by A. Zalewska

konkretnych wspólnot pamięci i jednostek i tkwią tam jak zadry, powodując trwałe napięcia – nie zawinione przez podmioty czasów teraźniejszych, ale minionych;

- jako sposób na uświadamianie nam „stanu ogromnej niewiedzy, w której tkwiliśmy wszyscy przez wiele lat”;
- jako sposób na przypomnienie czynów nikczemnych, podmiotów, których historie budowane są aktualnie na nowo na fałszywym korzeniu minionych zdarzeń;
- jako wyraz dążenia do bardziej kompletnego niż zastany obraz wojen, które, pomimo że rozgrywały się (często jednocześnie i równie intensywnie/niszczycielsko) na przykład zarówno na wschodzie, jak i na zachodzie, to obrazowane są w historiografii europejskiej selektywnie, na przykład jedynie poprzez „front zachodni”, „front właściwy”, „front kluczowy” etc.;
- jako wgląd w następstwa procesu niszczenia śladów haniebnych czynów przez sprawców i/lub ich popleczników oraz jako dowód na to, że zacieranie pamięci materii rzadko dokonuje się całkowicie, czego można dowiedzieć z użyciem metod archeologicznych;
- jako dążenie do zadokumentowania, interpretacji i reprezentacji „pośrednich” i „bezpośrednich” śladów represji totalitarnych¹⁹;

∞...

Nie jest to absolutnie lista zamknięta, na tyle jednak wyczerpująca, by zarysować cechy „wspólnoty przekonań” badaczy dostrzegających *wartości* ACW oraz by sformułować wniosek, że możliwe jest wyłonienie i poddanie krytycznej analizie i systematyzacji *wartości*, aktywizowanych w domenie „archeologii współczesności”. Jest to możliwe, pomimo że rzadko są one artykułowane wprost i jeszcze rzadziej są przedmiotem odrębnych omówień.

W rozpoznawaniu *wartości* (w) archeologii ukierunkowanej na przyszłość niezbędne wydają się analizy komparatystyczne, uwzględniające lokalne „dynamiki metodologiczne”, uwarunkowania kulturowo-społeczne, formalnoprawne i wszelkie szeroko rozumiane konteksty, w których przesądza się o zasadności poważnego i systematycznego, proaktywnego zainteresowania archeologów zagadnieniami odnoszącymi się do reliktyw XX wieku. To w tych kontekstach konstituowany jest status „zabytków”,

the topography of places of extermination in order to use them as the basis for projects for commemoration of those places, taking into account knowledge “evading” archival sources;

- as a sign of respect for the rights of individuals and communities of memory (e.g. in post-colonial conditions, in respect of ethnic minorities or marginalised groups);
- as a result of respect for posthumous dignity of man, including fallen soldiers who were never buried and hidden remains of victims of violence;
- as a chance of restoring identity to nameless victims of totalitarian regimes and fallen soldiers and turning burial sites into war cemeteries or graves;
- as a way of acquainting present-day people with victims (for instance, objects excavated from the ground during archaeological surveys of killing centres are believed to bring us closer to people who faced violent deaths in those places)¹⁸;
- as an attempt at fulfilling the personal, religious, and humanitarian needs of those who are unable to experience mourning as they would expect as the places where the remains of their loved ones are buried/hidden are unknown or unavailable, e.g. for political reasons;
- as a need of a human dimension which at some point may collide with the current political correctness or a legal need to generate admissible evidence of a crime;
- as a chance of considering the fate of individuals consigned to oblivion, deliberately erased from the social memory or marginalised;
- as a way of getting closer to traumas which sank deep into the mentality of particular individuals and communities of memory, just like physical traces sink into the ground, and lodged there like splinters, causing constant tensions—attributable not to present-day but to past subjects;
- as a way of building awareness of the “state of immense ignorance in which we have all lived for many years”;
- as a way of reminding about wicked deeds, subjects whose stories are currently being built anew on false foundations of past events;
- as an attempt at achieving a more complete picture of wars which, despite having been fought (often simultaneously and with equal intensity/destructive

poprzez ich dowartościowywanie na płaszczyźnie historycznej, naukowej i/lub upamiętniającej. Jestem przekonana, że staną się one wkrótce przedmiotem badań pamięcioznawczych, socjologicznych, antropologicznych czy kulturoznawczych również w naszym kraju²⁰. Istotnym elementem takich badań może się okazać ukierunkowana na „dynamikę metodologiczną” refleksja nad archeologią w Polsce XX wieku. Warto się tego podjąć, między innymi poprzez systematyczną i kompleksową analizę dyskursu, tj. przejawów materialno-dyskursywnych praktyk realizowanych w odniesieniu do materialnych śladów XX wieku – traktowanych jako wynik *praktycznego podejścia do wartości*.

Geneza i specyfika archeologii czasów współczesnych w Polsce

Aktualnie w Polsce badania z domeny archeologii postrzegane są coraz powszechniej jako niezbywalny element poznawania XX wieku. Jest to efekt zainicjowanych już w latach 60. i intensywnie rozwijanych od lat 90. XX wieku badań nad materialnymi pozostałościami przeszłości, do jakich doszło z udziałem archeologów na terenie Polski lub w odniesieniu do szczątków i rzeczy obywateli polskich. Refleksja na temat dynamiki praktyk materialno-dyskursywnych w odniesieniu do materialnych śladów wojen, w tym zbrodni wojennych, mordów, ludobójstw, które przedmiotowo zawierają się w domenę aktualnie postrzeganej jako ACW powinna wyjść już od późnych lat 40. Pierwsze ekshumacje grobów masowych ofiar zbrodni dokonanych na Polakach następowały bowiem już w czasie II wojny światowej²¹. Jednak mocno zaawansowaną opieszałością umysłową cechowałby się ten, kto doszukiwałby się na przykład w akcie ekshumacji katyńskich dokonanych z inicjatywy nazistów i upublicznionych w 1943 roku *wartości* wartych pielęgnowania, odruchu serca i woli dociekania sprawiedliwości w imię polskiej wspólnoty pamięci. Wyrazem „wartości” towarzyszących wykonawcom i stanowiących tło aksjologiczne tamtych działań niech będzie opinia SS-Reichsführera i szefa policji niemieckiej Heinricha Himmlera (1900-1945) z marca 1940 roku, w opinii którego wielki naród niemiecki uważał wówczas za swoje wielkie zadanie wyniszczenie wszystkich Polaków. Sugeruję traktować tę

power) e.g. both in the West and in the East, are depicted selectively in European historiography, e.g. only as the “Western front”, “the right front”, “the key front”, etc.;

- as an insight into the consequences of the process of destruction of traces of wicked deeds by their perpetrators and/or their supporters and as proof that the memory of matter is rarely completely obliterated, which can be proved by means of archaeological methods;
- as an attempt at documenting, interpreting, and representing “indirect” and “direct” traces of totalitarian repression¹⁹;

∞...

This is certainly not a full list, however, it is sufficiently comprehensive to outline the features of the “community of beliefs” of scholars recognising the *values* of ACT and to formulate the conclusion that it is possible to identify, critically analyse, and systematise *values* activated in the domain of “the archaeology of the contemporary past.” It is possible despite the fact that those values are rarely articulated directly and are even more rarely subjects of separate discussions.

Comparative analyses, taking into account local “methodological dynamics”, social and cultural conditions, formal and legal conditions, and any broadly-conceived contexts in which the validity of the serious, systematic, and pro-active interest of archaeologists in issues relating to the relics of the 20th century is decided, appear to be essential in the identification of the *values* of (in) archaeology oriented towards the future. It is in these contexts that the status of “monument” is conferred by increasing the value of a monument on the historical, scientific and/or commemorative plane. I am convinced that they will soon become subjects of memory, sociological, anthropological or cultural studies also in Poland²⁰. An important element of such studies can be reflection on archaeology in 20th-century Poland, oriented towards “methodological dynamics.” This issue should be addressed through a systematic and comprehensive analysis of discourse, i.e. of indications of material and discursive practices adopted with respect to physical traces of the 20th century—treated as an effect of the *practical approach to value*.

opinię jako przestrożę przed upraszczającym założeniem, że każda ekshumacja powiązana jest z „humanitarną narracją pomocy” lub/i „z prawną narracją sprawiedliwości”²². Choć, co nie ulega wątpliwości, wielorakie znamiona tych *wartości* czytelne są w dyskursie powstałym już w końcowej fazie i w pierwszych latach po II wojnie światowej. To w tym okresie prowadzone były śledztwa i prace dokumentacyjne, odnoszące się do byłych miejsc zbrodni nazistowskich, jak obozy zagłady czy obozy pracy²³.

Na terenie Polski prowadzono od lat 50. ogromną ilość poszukiwań i ekshumacji grobów i cmentarzy z II wojny światowej. Ciągłe transfery szczątków były elementem krajobrazu kulturowego wielu miast i wsi Polski, której tereny określone zostały zasadnie mianem „skrwawionych ziem”. Prace te „jedynie sporadycznie prowadzono z udziałem lekarzy medycyny sądowej. Zawsze niestety bez udziału archeologów”²⁴.

Jako „pierwsze badania archeologiczne” dedykowane śladom zbrodni XX wieku wskazuje się prace przeprowadzone w 1967 roku na terenie największego ze wszystkich hitlerowskich obozów zagłady, w Oświęcimiu-Brzezince²⁵. Badaniami kierował Jerzy Kruppé i zostały one zadokumentowane przez ekipę filmową. Aktualnie trudno dostępny film *Archeologia* daje wgląd w rzeczywistość materialną Holocaustu. Zadokumentowana też została obrana wówczas „metodyka”, która rzuca światło na przyczyny, dla których wyniki tych „wykopalisk” przez pół wieku pozostawały nieopracowane przez archeologów²⁶. Trafna i ponadczasowa wydaje się diagnoza Leszka Kajzera, że wyżej wymienione badania były „pewnego rodzaju ciekawostką, uprawianą na marginesie »normalnych« zainteresowań zawodowych”²⁷. Nie zmienia to faktu, że właśnie w ten sposób otwarty został „odrębny rozdział” prac archeologicznych, związanych z martyrologią okresu II wojny światowej w Polsce.

Stopniowa przemiana postaw wobec zasadności interakcji polskiej archeologii z materialnym dziedzictwem XX wieku zaczęła następować już w latach 80. Rozpoczął się wówczas proces wykazywania zasadności uprawiania archeologii w badaniach w pełni „historycznych”, pomimo że „nad nauką naszą długo ważyła umowna granica XIII wieku”²⁸, a „samo już objęcie badaniami czasów młodszych od wczesnego średniowiecza napotykało opory w środowisku archeologów”²⁹. Jako jeden z wczesnych przejawów

Genesis and characteristics of archaeology of recent past in Poland

In present-day Poland, studies in the field of archaeology are increasingly being perceived as an indispensable element of learning about the 20th century. This is the effect of research on physical remains of the past, initiated as early as in 1960s and intensively developed from the 1990s, conducted with the participation of archaeologists in Poland or in respect of remains and items of Polish citizens. Reflection about the dynamics of material and discursive practices in relation to physical traces of wars, including war crimes, killings, and genocides, which fall within a domain that is currently perceived as ACT should have been initiated in the late 1940s. The first exhumations of mass graves of victims of crimes against the Polish people took place even during World War II³¹. However, to look for *values* that are worth fostering, a kind gesture, and willingness to seek justice for the Polish community of memory for instance in the exhumations carried out in Katyn by the Nazis and made public in 1943 would mean to display advanced mental backwardness. The “*values*” held by the persons behind the exhumations and providing an axiological background for those operation were expressed e.g. in the opinion of Heinrich Himmler (1900-1945), Reichsführer-SS and Chief of German Police, who in March 1940 stated that the great German nation considered the elimination of all Polish people as its chief task. I suggest that this opinion should be treated as a warning against the simplifying assumption that each exhumation involves “a humanitarian narrative of aid” and/or “a legal narrative of justice”³². Still, there is no doubt that various signs of those *values* are already noticeable in discourse produced at the late stage of World War II and in the first years after the war. It is in this period that investigations and documentation works relating to sites of Nazi crimes, such as concentration camps or labour camps, were carried out³³.

A large number of searches for graves and cemeteries from the period of World War II and a large number of exhumations were carried out in Poland starting from the 1950s. Constant transfers of human remains were a component of the cultural landscape

praktycznego podejścia do *wartości* uobecniania materialnych „świadczeń zagłady”, w sytuacji, „gdy w miarę upływu lat od zakończenia najokrutniejszej z wojen, coraz bardziej zaciera się w naszej pamięci obraz jej ofiar”, należy wskazać działania podjęte przez Muzeum Okręgowe w Koninie w latach 1986–1987. Zainicjowano wówczas badania materialnych pozostałości „pierwszego w dziejach ośrodka masowej zagłady”, tj. obozu w Chełmnie nad Nerem utworzonego na terenach okupowanej Polski przez władze niemieckie. Metodycznie prowadzone wykopaliska były tam kontynuowane w latach 1997–2006, a ich wyniki były systematycznie publikowane³⁰. Poruszający wgląd w *wartość* i wciąż ewokatywną – pomimo podejmowanych prób jej zatarcia – moc „świadczeń ziemi” dają publikacje autorstwa Łucji Pawlickiej-Nowak na temat tego obozu zagłady³¹.

Do działań kluczowych dla zrozumienia dynamiki metodologicznej w rozwoju *archeologii czasów współczesnych* doszło w latach 90. XX wieku, gdy na niespotykaną wcześniej skalę rozpoczęto – z czynnym, proaktywnym udziałem archeologów z Polski – poszukiwania śladów wydarzeń XX wieku. Wgląd w uwarunkowania, przyczyny i w wyniki poszukiwań w odniesieniu do szczątków ofiar zbrodni katyńskiej i materialnych śladów kłamstwa katyńskiego dają w szczególności publikacje autorstwa między innymi Mariana Głoska, Andrzeja Koli i Marii Blomberg³².

Prace z udziałem archeologów, które skutkowały zlokalizowaniem miejsc straceń polskich wojskowych, policjantów, żołnierzy Korpusu Ochrony Pogranicza, funkcjonariuszy Straży Więziennej i osób cywilnych, zabitych przez NKWD w roku 1940 w Lesie Katyńskim koło Smoleńska, Miednoje koło Tweru i w Charkowie oraz przeprowadzeniem prac ekshumacyjnych w tych miejscach, Jan Gromnicki podsumował na początku XXI wieku następującymi słowami: „Ten patriotyczny czyn polskich archeologów, dokonany wspólnie z antropologami, historykami i prawnikami (...) wydaje się być zbyt mało znany, a może nie do końca doceniony”³³. Szczęśliwie sytuacja ta stopniowo się zmienia, a *wartość* wysiłku badawczego i wszelkich działań skutkujących lokalizacją miejsc pochowania ofiar zbrodni katyńskiej, odkłamywaniem kłamstwa katyńskiego, przywracaniem godności i w wielu wypadkach tożsamości szczątkom zamordowanych zdaje się być w pełni doceniana

of many cities, towns, and villages in Poland, whose lands were rightly termed “bloodied lands.” The works were “only sporadically carried out with the participation of forensic pathologists. Unfortunately, never with the participation of archaeologists”²⁴.

The works conducted in 1967 in the largest of all Nazi death camps—the one in Oświęcim-Brzezinka—are often indicated as the “first archaeological research” dedicated to traces of 20th-century crimes²⁵. The research was led by Jerzy Kruppé and it was documented by a film crew. At present, the film *Archeologia (Archaeology)*, not readily available, provides an insight into the physical reality of the Holocaust. The documentation also covered the adopted “methodology,” which casts light on the reasons for which the results of those “excavations” were not processed by archaeologists for half a century²⁶. Leszek Kajzer’s diagnosis stating that the research referred to above was “a sort of hobby pursued alongside the »normal« professional interests”²⁷ seems accurate and timeless. Nevertheless, this does not change the fact that this is how a “separate chapter” of archaeological works related to the martyrology of World War II was opened in Poland.

Attitudes towards the appropriateness of the interaction of Polish archaeology with the material heritage of the 20th century started changing gradually already in the 1980s. It was the beginning of a process of justifying the application of archaeology to fully “historical” studies despite the fact that “for a long time, our science was constrained by the conventional dividing line drawn at the 13th century”²⁸ and “undertaking research on times more recent than the Early Middle Ages met with resistance in the community of archaeologists”²⁹. The activities undertaken by the Regional Museum in Konin in the years 1986–1987 should be indicated as an early indication of a practical approach to the *value* of making physical “testimonies of genocide” conspicuous in a situation where “as years go by since the end of the cruellest of wars, the picture of its victims is fading in our memory.” The Museum initiated research on the physical remains of “the first mass killing centre in history”, i.e. the Chełmno extermination camp (in the village of Chełmno nad Nerem), established in the German-occupied Poland by the German government. Excavations were carried out methodologically in the

przez ogół społeczeństwa. Prace ekshumacyjne były kontynuowane z udziałem polskich archeologów również w latach 2001-2012 na Ukrainie (il. 1).

Należy wyraźnie podkreślić, że to głównie w wyniku tych zainicjowanych trzy dekady temu prac poszukiwawczo-ekshumacyjnych *wartość* stosowania metod archeologicznych w odniesieniu do śladów zbrodni, horroru wojny, terroru – została również w Polsce dostrzeżona i doceniona. Od lat 90. archeologia w Polsce konsekwentnie i coraz powszechniej angażowana jest w działania związane z przypadkowo na ogół odkrywanymi szczątkami poległych w czasie wojen oraz zamordowanych przez systemy totalitarne. Chociaż są to w znacznej mierze działania reaktywne, to właśnie w ich kontekście stopniowo maleje potrzeba każdorazowego uzasadniania konieczności profesjonalnego wykorzystywania również metod archeologicznych w odniesieniu do śladów i świadectw XX wieku.

Sumując, to czego *współcześnie* nie poddaje się w wątpliwość w domenie ACW w Polsce, to *wartość* działań dotyczących:

1) szczątków i prochów ofiar nazizmu, zwłaszcza tych kumulowanych lub rozpraszanych na terenie i wokół utworzonych przez Niemców „fabryk śmierci”³⁴ oraz miejsc kaźni. Badania te, zainicjowane w domenie ACW w naszym kraju jako pierwsze, są aktualnie systematycznie prowadzone i poszerzane o studia nad topografią zagłady, przemocy i terroru, głównie w odniesieniu do stref obozów zagłady, obozów pracy, miejsc zbrodni dokonywanych zwłaszcza wobec społeczności żydowskiej i polskiej, choć nie wyłącznie – na terenie naszego kraju (il. 2);

2) szczątków ofiar komunizmu, w tym zamordowanych w czasie II wojny światowej oraz po jej zakończeniu. Przykładem tych ostatnich są intensyfikowane w obrębie postsowieckiego bloku poszukiwania szczątków zamordowanych w latach 1945-1956 partyzantów. Zarówno społeczeństwo polskie, jak i litewskie czy rosyjskie, zaczęło uzyskiwać wiedzę o mordach politycznych i bestialstwie systemu totalitarnego dopiero po upadku komunizmu w Europie i po odzyskaniu pełnej niepodległości przez zniewolone przez ponad pół wieku państwa³⁵. Aktualnie, tj. w 2. dekadzie XXI wieku, w Polsce poszukiwania szczątków Żołnierzy Wyklętych/Żołnierzy Niezłomnych są postrzegane jako priorytetowe³⁶. Były one

years 1997–2006 and their results were systematically published³⁰. Publications by Łucja Pawlicka-Nowak concerning this death camp³¹ give an upsetting insight into *values* and the evocative—despite attempts at erasing it—power of “testimonies of the earth.”

Activities of key importance for understanding the methodological dynamics in the development of the archaeology of the recent past were undertaken in the 1990s, when searches for traces of events of the 20th century were launched on an unprecedented scale and with the pro-active participation of archaeologists from Poland. An insight into the conditions, causes, and results of searches for remains of victims of the Katyn massacre and for physical traces of the Katyn lie is offered especially by publications by Marian Głosek, Andrzej Kola, and Maria Blomberg³², among others.

Works with the participation of archaeologists that resulted in the location of sites of executions of Polish servicemen, police officers, soldiers of the Border Protection Corps, officers of the Prison Service, and civilians killed by the People’s Commissariat for Internal Affairs (NKVD) in 1940 in the Katyn Forest near Smolensk, in Mednoye near Tver, and in Kharkiv, as well as exhumation works carried out at those sites were summarised by Jan Gromnicki at the beginning of the 21st century in the following words: “That patriotic act of Polish archaeologists, performed in cooperation with anthropologists, historians, and lawyers (...) seems to be insufficiently well-known and possibly not completely appreciated”³³. Fortunately, the situation is changing and the *value* of the research effort and of all activities that led to the location of burial sites of victims of the Katyn massacre, to the Katyn lie being put straight, to the restoration of dignity and in many cases identity to the remains of the murdered, seems to be fully appreciated by the general public. Exhumation works were continued with the participation of Polish archaeologists also in Ukraine in the years 2001–2012 (Fig. 1).

It needs to be strongly emphasised that it is mainly due to those searching and exhumation works, initiated three decades ago, that the *value* of the application of archaeological methods to studies of war traces, war horrors, and terror was acknowledged and appreciated also in Poland. Since the 1990s,



bardzo długo bezskutecznie oczekiwane i inicjowane – zwłaszcza przez rodziny i bliskich ofiar komunizmu. Prace te, rozpoczęte jako „poszukiwawczo-ekshumacyjne”, stopniowo i bardzo powoli nabierają charakteru archeologicznego. W opinii Krzysztofa Szwagrzyka, pomysłodawcy i kierującego programem poszukiwań ofiar zbrodni komunistycznych, „specjalistom z zakresu archeologii zbrodni przypadła w tym procesie szczególna rola”. To z ich udziałem społeczeństwa powoli zaczęły uzyskiwać wiedzę o skrywanych przez lata faktach. Dlatego „stają się oni – często nawet wbrew własnej woli – współuczestnikami zbiorowego *katharsis* społeczeństw postkomunistycznych”³⁷ (il. 3).

Wartości, w tym poczucie powinności poznawczych, humanitarnych, religijnych etc., analogiczne do tych łączonych z wyżej wymienionymi „podmiotami” i „przedmiotami”, należy rozpatrywać również w odniesieniu do procesu poszukiwania i odnajdywania:

3) szczątków żołnierzy poległych w konfliktach zbrojnych XX wieku (zwłaszcza tych nigdy nie pochowanych i wciąż znajdujących na terenie naszego kraju) oraz ludności cywilnej mordowanej przez okupantów;

archaeology in Poland has been consistently and increasingly involved in activities related to remains—usually discovered by chance—of people who died during the wars or were murdered by totalitarian regimes. Although many of them are reactive activities, it is in their context that the need for justifying each time the necessity of professional use of archaeological methods in respect of traces and testimonies of the 20th century is gradually diminishing.

To sum up, what is not called into doubt in the ACT domain in Poland *at present* is the *value* of activities concerning:

1) remains and ashes of victims of Nazism, especially those agglomerated or scattered within and around “death factories”³⁴ set up by the Germans and execution sites. Such research, the first to be initiated in the ACT domain in Poland, is currently carried out systematically and complemented by studies on the topography of genocide, violence, and terror, mainly with regard to extermination camps, labour camps, and scenes of crimes committed especially against the Jewish and Polish communities—although not exclusively—within the territory of Poland (Fig. 2);

2) remains of victims of communism, including those murdered during and after World War II. Examples of activities focusing on the latter are searches for remains of guerrillas murdered in the years 1945–1956, intensified within post-Soviet states. Both Polish and Lithuanian or Russian societies have started to acquire knowledge about political murders and the

3. Na niektórych, aktualnie czynnych cmentarzach w czasach komunistycznych chowane były szczątki mordowanych w latach 1945-1956 członków podziemia niepodległościowego. Na ich pochówkach intencjonalnie budowano nowe groby w celu zatarcia śladów zbrodni. Aktualnie trwają poszukiwania i ekshumacje ofiar terroru komunistycznego prowadzone przez Biuro Poszukiwań i Identyfikacji Instytutu Pamięci Narodowej, z udziałem historyków, antropologów, genetyków, archeologów oraz wolontariuszy, przy znacznym wsparciu społeczeństwa. Fot. A. Zalewska

3. The remains of members of the Polish Underground State murdered in the years 1945–1956 were hidden in many cemeteries across Poland. The burial places were deliberately covered with new graves in order to remove traces of the crimes. At present, the Office of Search and Identification of the Institute of National Remembrance is carrying out searches for remains of victims of the communist regime and their exhumations. The operations are conducted in cooperation with historians, anthropologists, geneticists, archaeologists, and volunteers and they enjoy considerable public support. Photo by A. Zalewska

4) wybranych z namysłem, szczególnie ewokatywnych i/lub informatywnych materialnych pozostałości rzeczy i miejsc oznaczonych wojną, w zakresie dającym wgląd nam i tym, którzy nadejdą, w specyfikę XX wieku. Obydwie wojny światowe 1914-1918 i 1939-1945 niestety w ogromnej mierze rozegrały się na terenie dzisiejszej Polski, trwale ją zmieniając, zarówno fizycznie, jak i mentalnie.

Wartość podejmowania badań odnoszących się do mocy materialnych śladów tych wojen, które są (nie)-obecne we współczesności, trudno na razie uznać za powszechnie dostrzeganą i docenianą w naszym kraju. Mogą to zmienić wyniki aktualnie realizowanych projektów z subdomeny ACW, tj. archeologii współczesnych konfliktów³⁸. O jednym z nich piszę poniżej.

(Nie)moc działania materialnych śladów Wielkiej Wojny w centralnej Polsce

Jednym z kluczowych czynników inicjujących APP był krajobraz sam w sobie i moc działania śladów Wielkiej Wojny. Bezprecedensowy stopień zachowania relikwów fortyfikacji polowych, zwłaszcza na terenie Puszczy Bolimowskiej, wstępnie rozpoznany w fazie poprzedzającej realizację projektu, nie był uprzednio nigdy szczegółowo opisany czy zinterpretowany. Skłoniło nas to do wnikliwych studiów kontekstu pierwotnego i do delimitacji obszaru walk w jego powiązaniu z „infrastrukturą wojny” oraz do zadokumentowania aktualnego stanu zachowania unikalnego krajobrazu w tym rejonie.

W odniesieniu do śladów Wielkiej Wojny, która przetoczyła się między grudniem 1914 a lipcem 1915 roku przez rejon Rawki i Bzury, o powzięciu decyzji zbadania tego obszaru z użyciem metod archeologicznych przesądziło wiele czynników. Złożyły się one na uzasadnienie celowości podjęcia badań oraz na uznanie tego uzasadnienia przez Narodowe Centrum Nauki, które zadecydowało o finansowaniu projektu pt. „Archeologiczne Przywracanie Pamięci o Wielkiej Wojnie. Materialne pozostałości życia i śmierci w okopach na froncie wschodnim oraz stan przemian krajobrazu pobitewnego w rejonie Rawki i Bzury” (akronim APP), zaplanowanego na lata 2014-2018³⁹.

inhumanity of the totalitarian regime only after communism fell in Europe and after countries that had been enslaved for over half a century regained full independence³⁵. At present, i.e. in the second decade of the 21st century, searches for remains of Cursed/Doomed Soldiers are perceived as a priority in Poland³⁶. They were expected and initiated in vain for a very long time, especially by families and friends of victims of communism. The works, initiated as “searching and exhumation works”, are gradually and very slowly becoming archaeological in nature. According to Krzysztof Szwagrzyk, the originator and leader of a search programme for victims of communist crimes, “specialists in forensic archaeology play a special role in this process.” Due to their contribution, societies have slowly begun to gain knowledge about facts that have been covered up for years. For this reason, “they are becoming—frequently even against their own will—co-participants in the collective catharsis of post-communist societies”³⁷ (Fig. 3).

Values, including a sense of cognitive, humanitarian, religious etc. duty, similar to those associated with the above-mentioned “subjects” and “objects”, should also be considered in relation to the process of searching for and discovering:

3) remains of soldiers who fell in 20th-century armed conflicts (especially those never buried and still found in the territory of Poland) and of civilians murdered by occupants;

4) deliberately selected, particularly evocative and/or informative physical remains of things and places bearing the scars of war, within a scope offering insight into the specific character of the 20th century to us and those who will come after us. Unfortunately, both World Wars: 1914–1918 and 1939–1945 were to a large extent fought within the territory of today’s Poland, changing it permanently, both physically and mentally.

At present, the *value* of undertaking research related to the power of physical traces of those wars which are (not) present in modern times can hardly be regarded as widely acknowledged and appreciated in our country. The results of ongoing projects in a subdomain of ACT—modern conflict archaeology—may change this situation³⁸. I describe one of such projects below.

Ponieważ obszar badań APP stanowił między innymi kontekst inicjacji bojowego użycia broni chemicznej na froncie wschodnim (począwszy od połowy stycznia 1915), istotne było też cechujące domenę *archeologii czasów współczesnych* założenie o celowości i wartości podążania za mocą materialnych śladów tego, co społecznie pomijane, zapomniane czy wyparte. Kluczowy powód zainicjowania projektu APP stanowiło przyjęcie zasadności tezy, że archeologia może wnieść do terażniejszości wartościowy przekaz symboliczny również poprzez lokalizację, delimitację i zabezpieczania miejsc zapomnianych, pomimo że związanych z wydarzeniami wojennymi, które miały charakter bezprecedensowy. Zastany archeologiczny „obraz świata” dotyczący obszaru stanowiącego przedmiot APP, który był od tysiącleci zamieszkiwany przez ludzi – w odniesieniu materialnych pozostałości wojen XX wieku był w rejonie Rawki i Bzury bardzo ubogi⁴⁰. Oczywiście było, że aby osiągnąć „odpowiednią poznawalność świata” (B’), wiele pozostaje do zrobienia. Stan ten był wypadkową faktu, że w świadomości historycznej Europejczyków front wschodni pozostawał wówczas niemal nieobecny.

Wielkie zmagania na froncie wschodnim w latach 1914-1915 przedstawiane były i są do dziś wycinkowo i przy okazji innych tematów. Bitwa pod Tannenbergiem, Operacja Łódzka, walki o Twierdzę Przemyśl, Bitwa Gorlicka czy ofensywa Brusilowa – to przez wiele lat jedyne starcia wzmiankowane w literaturze dotyczącej Wielkiej Wojny na froncie wschodnim. Z perspektywy większości Europejczyków główne walki toczyły się na Zachodzie. Za znikomą trzeba uznać między innymi świadomość faktu, że tylko dzięki frontowi wschodniemu i ciężkim walkom stoczonym w znacznej mierze na terenach obecnej Polski w latach 1914-1915 Niemcy nie weszli do Paryża, pomimo parokrotnych prób. Fakt niskiego stanu wiedzy na temat walk na froncie wschodnim, który pod koniec roku 1914 liczył około 1200 kilometrów długości, z czego prawie 800 kilometrów przebiegało przez dzisiejszą Polskę: od Prus Wschodnich (dziś Warmia i Mazury), przez ziemię łódzką, Mazowsze, Kielecczynę, południową Lubelszczyznę, po Małopolskę i Podkarpacie – wpłynął na podwyższenie wartości APP.

W Polsce powody „zapomnienia” o Wielkiej Wojnie, która jeszcze dziś bywa traktowana jako „nie

The power(lessness) of physical traces of the Great War in central Poland

One of the key factors initiating the ARM project was the landscape in itself and the power of traces of the Great War. The unprecedented degree of preservation of relics of field fortifications, especially within the area of the Bolimów Forest, subjected to preliminary studies before the project was launched, had never been described in detail or interpreted before. That fact encouraged us to study thoroughly the original context, to delimit the fighting area in relation to the “infrastructure of war”, and to document the current state of preservation of the unique landscape of that region.

In the case of traces of the Great War that was fought in the region of the Rawka and Bzura Rivers between December 1914 and July 1915, the decision to survey that region with the use of archaeological methods was determined by many factors. Together, they provided a justification for undertaking research and convinced the National Science Centre to accept that justification and provide financing for a project titled “Archaeological revival of the memory of the Great War. Material remains of life and death in the trenches of the Eastern Front and the condition of the ever-changing battlescape in the region of the Rawka and Bzura Rivers” (acronym: ARM), planned for the years 2014–2018³⁹.

As the area of research under the ARM project included the context of the initiation of the use of chemical weapons in warfare in 1915, the assumption about the purposefulness and *value* of following the power of physical traces of what is socially ignored, forgotten, or blotted out, characteristic of the *archaeology of the contemporaneous times*, was also important. The key reason for launching the ARM project was the recognition of the validity of the thesis that archaeology can contribute a valuable symbolic message to the present also by locating, delimiting, and securing places that have been forgotten despite their relation to unprecedented war events. The archaeological “picture of the world” in the region of the Rawka and Bzura Rivers, concerning the area to be examined under the ARM project, which area had been inhabited by people for thousands of years, was at that time very

nasza wojna”, są liczne i złożone. Łączyć je można w szczególności z podległym zaborcom statusem państwa polskiego w trakcie jej trwania (1914-1918), polityką społeczną i ideową w okresie międzywojnia, w tym istotnością przypisywaną wojnie polsko-bolszewickiej z 1920 roku, a potem hekatombą drugiej wojny światowej. To wygrana przez tworzące się państwo polskie wojna 1920 roku stała się mitem założycielskim II Rzeczypospolitej, zaś druga wojna światowa swoim totalnym zniszczeniem, milionami ofiar i jej tragicznymi dla Polski następstwami powojennymi nie mniej skutecznie wyparła z naszej świadomości tragiczne wydarzenia z lat 1914-1915. Za istotny należy też uznać fakt, że „udział Polaków we wszystkich walczących armiach nie pozwolił na wykreowanie wspólnych legend zwycięskich lub przegranych” – w efekcie czego nie było osnowy do sprzyjającej kreowaniu mitów historycznych „opozycji my – oni”⁴¹.

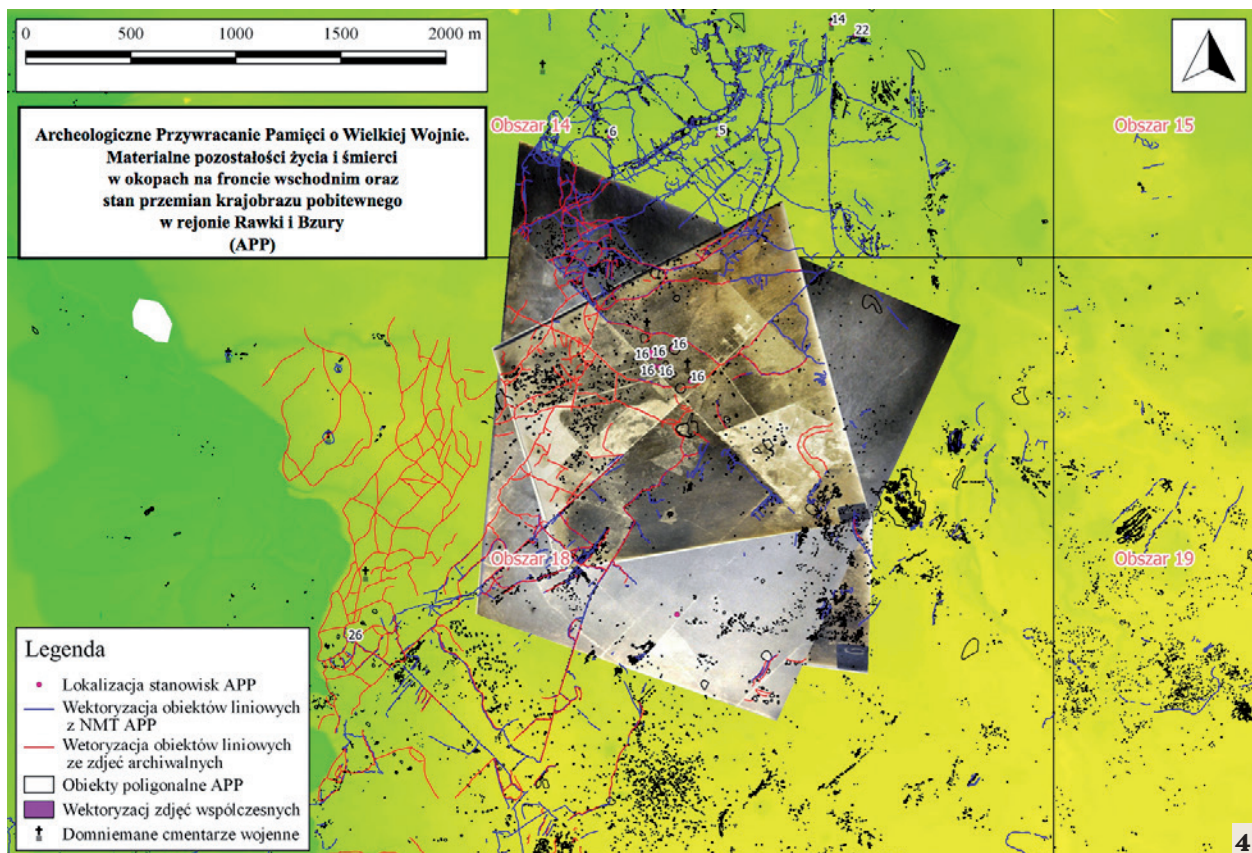
Obserwacje i pomiary poczynione w toku archeologicznego przywracania pamięci poprzez badanie pola bitwy, na którym poległo kilkadziesiąt tysięcy żołnierzy unaocznili nam, w jak wiele kontekstów „praktycznego podejścia do wartości” uwikłane są materialne ślady XX wieku. Archeologiczne przywracanie pamięci nad Rawką i Bzurą odnosi się do jednego z wielu miejsc, gdzie moc śladów Wielkiej Wojny, zwłaszcza szczątków poległych, obecna pośród nas, zarówno w sensie humicznym jak i symbolicznym, zaświadcza o tym, że w przeciwieństwie do żywych, martwi w procesie autopsji ujawniają swe prawdy w sposób nieselektywny i nieprogramowy, bez zamyśłu ideowego, poznawczego etc.⁴²

To w bezpośrednim związku z tą specyficzną „mocą” pamięci materii zarysowałam w 2013 roku „oczekiwane rezultaty” (A’), postrzegane jako możliwe do uzyskania w wyniku realizacji następujących celów: 1. przywrócenie pamięci o froncie wschodnim I wojny światowej i pobudzenie refleksji nad wartością i ewentualną sprawczością krajobrazów naznaczonych wojną jako *materialnych przestróg*; 2. zaktualizowanie wyobrażeń o uczestnikach walk, o specyfice i następstwach działań zbrojnych w centralnej Polsce; 3. wzbogacenie wiedzy o życiu i śmierci żołnierzy w okopach Wielkiej Wojny; 4. zapewnienie godnego pochówku szczątkom poległych odnalezionym na polu bitwy oraz

modest in terms of physical remains of 20th-century wars⁴⁰. It was obvious that there was much to be done to achieve “appropriate cognisability of the world” (B’). That state of affairs stemmed from the fact that at that time, the Eastern Front was nearly absent from the historical awareness of Europeans.

The great struggle that took place at the Eastern Front in the years 1914–1915 was and still is mentioned only briefly and in passing. For many years, the Battle of Tannenberg, the Lodz operation, the fights for the Przemyśl Fortress, the Battle of Gorlice, and the Brusilov Offensive were the only events mentioned in literature concerning the Great War at the Eastern Front. From the perspective of most Europeans, the main battles were fought in the West. For instance, there is very little awareness of the fact that only thanks to the Eastern Front and the titanic struggle carried on in the years 1914–1915, largely within the territory of present-day Poland, that the Germans did not enter Paris despite many attempts. The poor knowledge about fights at the Eastern Front—which at the end of 1914 was approx. 1200 kilometres long, of which nearly 800 kilometres ran across the territory of present-day Poland: from the East Prussia (today: Warmia and Masuria), through the Łódź Land, Mazovia, the Kielce region, the southern Lublin region, down to Lesser Poland and Subcarpathia—contributed to an increased value of ARM.

In Poland, the reasons for which the Great War, which even today is sometimes treated as “not our war,” was “forgotten” are numerous and complex. They can be linked in particular to the status of the partitioned Polish State during the war (1914–1918), the social and ideological policy in the inter-war period, including the significance attached to the Polish–Soviet War of 1920, and to the horrors of World War II that followed. The 1920 war, won by the forming Polish State, became the founding myth of the Second Polish Republic, whereas World War II with its total destruction, millions of victims, and its post-war consequences, tragic for Poland, was similarly effective in excluding the traumatic events of the years 1914–1915 from our consciousness. It is also necessary to recognise the importance of the fact that “the participation of Poles in all fighting armies prevented the creation of common legends of the winners or the losers”—as a result of which, there was no basis for creating historical



zlokalizowanie i zdelimitowanie zapomnianych cmentarzy wojennych; 5. zadokumentowanie i interpretacja aktualnego stanu zachowania unikalnego krajobrazu pogazowego stanowiącego kontekst inicjacji bojowego użycia broni chemicznej; 6. objęcie ochroną i konserwacją unikalnych materialnych reliktyw Wielkiej Wojny rozpoznanych w trakcie archeologicznego przywracania pamięci, zwłaszcza na terenie Puszczy Bolimowskiej.

O wyborze obszaru badań, jakie podjęliśmy w sierpniu 2014 roku zadecydował, co oczywiste, kontekst pierwotny, w który dawały wgląd przede wszystkim relikty fortyfikacji polowych, w tym linii okopów rosyjskich, utworzone częściowo już w końcowej fazie Operacji Łódzkiej, tj. jesienią 1914 roku oraz cmentarze wojenne (w przeważającej większości formalnie nieistniejące)⁴³. Jednak kluczowe w delimitacji całego (!) pola bitwy były dane archiwalne (źródła historyczne, mapy archiwalne etc.) rozpoznawane sukcesywnie w toku APP.

Podjęcie archeologiczne w nurcie studiów nad krajobrazem (ang. *landscape studies*) przyczyniło się do lepszego zrozumienia i zobrazowania powodów, dla których jako najbardziej wrażliwa na niemieckie ataki w 1914 i 1915 roku była postrzegana pozycja pod Bolimowem. Przyczyną tego były cechy tego krajobrazu, w tym fakt, że właśnie ten odcinek frontu, leżący

myths revolving around the “we/them opposition”⁴¹. *Observations and measurements* made in the course of the archaeological revival of memory during surveys of a battlefield that claimed the lives of several dozen people showed us that physical traces of the 20th century are involved in a great number of contexts of the “practical approach to value.” The archaeological revival of memory by the Rawka and Bzura Rivers is concerned with one of many places where the power of traces of the Great War, especially of remains of the fallen, present among us both in a humic and a symbolic sense, demonstrates that the dead, unlike the living, offer their truths through autopsy in a non-selective and non-programmatic manner, without any ideological, cognitive, etc. intentions⁴².

It was in direct reference to that specific “power” of the memory of matter that I outlined the “expected results” (A) in 2013, perceived as achievable through the fulfilment of the following objectives: 1. reviving the memory of the Eastern Front of World War I and encouraging reflection on the value and the potential causativity of landscapes bearing the scars of war as *material warnings*; 2. updating notions of combatants, of the specific character of military operations conducted in central Poland, and of their consequences; 3. broadening knowledge about the life and death of soldiers in the trenches of the Great

w bezpośredniej bliskości Warszawy, był jedynym, na którym wrogie wojska nie były rozdzielone dodatkową przeszkodą w postaci rzeki i jej wysokiego brzegu. Dlatego na prawie 15-kilometrowym odcinku frontu, od wsi Mogiły aż do Bzury w rejonie Zakrzewa, natura zmusiła armię imperium rosyjskiego do odsunięcia swoich umocnień na 2 do 3 kilometrów na wschód od rzeki. Swoją główną linię obronną armia ta oparła na wsiach Sucha, Borzymów, Humin i Wola Szydłowiecka, które ufortyfikowała. Przednia linia przebiegała od majątku Zakrzew i umocnionego nasypu kolejowego (linii Łowicz – Sochaczew), poprzez wsie Kęszyce, Kurabka, Dołowatka, po wschodni skraj Humina i dalej na południe i południowy zachód w stronę wsi Mogiły. Walki w tym rejonie rozpoczęły się już 18 grudnia – wtedy Niemcy dotarli do Bolimowa i po krótkiej walce przeszli na wschodni brzeg Rawki, zaś zakończyły 17 lipca 1915 roku, wraz z odejściem wojsk armii carskiej ku wschodowi⁴⁴.

„Możliwości techniczne działań poznawczych” (C’) w odniesieniu do mocy i niemocy pozostałości Wielkiej Wojny w centralnej Polsce wciąż poddawane są w toku APP analizom z użyciem danych zastanych i wywołanych oraz z zastosowaniem technik geomatycznych. Dotychczas najbardziej konstruktywne okazały się wnioski płynące z analiz: 1. mapy numerycznej i modeli symulacyjnych typu Numeryczny Model Terenu (NMT), wygenerowanych w toku badań APP na bazie surowych danych z lotniczego skaningu laserowego (ALS) (tzw. LiDAR); 2. danych kartograficznych (archiwalnych i współczesnych), zgromadzonych w ramach APP oraz 3. zdjęć lotniczych. Zarówno odnalezione przez jednego z członków Zespołu APP, unikalne, nigdy dotychczas nie poddawane analizie

War; 4. ensuring a decent burial to remains of the fallen, found on battlefields, and locating and delimiting forgotten war cemeteries; 5. documenting and interpreting the current state of preservation of the unique gas-scape being the context of the initiation of the use of chemical weapons in warfare; 6. protecting and preserving unique physical relics of the Great War identified during the archaeological revival of memory, especially in the Bolimów Forest.

The choice of the area of research that we made in August 2014 was obviously determined by the original context, which was mainly illustrated by relics of field fortifications, including lines of Russian trenches, partially set up in the final stage of the Lodz operation, i.e. in the autumn of 1914, and war cemeteries (the majority of which were formally non-existent)⁴³. Archival data (historical sources, archival maps and plans etc.), examined successively during the ARM project, were of key importance for the delimitation of the entire (!) battlefield and related to it phenomena.

The archaeological approach in landscape studies contributed to a better understanding and illustration of the reasons for which the position near Bolimów was considered to be the most vulnerable to German attacks in 1914 and 1914. It stemmed from the features of that landscape, including the fact that precisely that section of the front, located near Warsaw, was the only one where the enemy troops were not separated by an additional obstacle in the form of tall river banks. The nature forced the Imperial Russian Army to move its fortifications stretching along the nearly 15-kilometre-long section from the village of Mogiły to the Bzura River near Zakrzew 2 to 3 kilometres east of the river. The Russian army based its main line of defence on the villages of Sucha, Borzymów, Humin, and Wola Szydłowiecka, which it fortified. The front line ran from Zakrzew and a reinforced railway embankment (on the Łowicz-Sochaczew rail line), through the villages of Kęszyce, Kurabka, Dołowatka, down to the eastern boundary of Humin and further south and south-east, towards the village of Mogiły. Fighting in that region broke out as early as on 18 December, when German troops reached Bolimów and after a short fight crossed to the east bank of the Rawka River, and stopped on 17 July 1915, when the Russian army went east⁴⁴.

4. Wizualizacja bieżących wyników korelacji i analiz danych przestrzennych w odniesieniu do fragmentu pola bitwy w rejonie Rawki i Bzury, gdzie od grudnia 1914 do lipca 1915 r. toczyły się działania wojenne I wojny światowej. Na Numerycznym Modelu Terenu ukazującym uwarunkowania topograficzne widoczne zwektoryzowane obiekty liniowe i poligonalne, rozpoznane w toku „Archeologicznego Przywracania Pamięci”. Opracowanie graficzne A. Zalewska, S. Domagała

4. A visualisation of current results of correlations and analyses of spatial data concerning a section of the battlefield in the area of the Rawka and Bzura Rivers, which was a theatre of military operations of World War I from December 1914 to July 1915. The Digital Terrain Model showing the topographic features includes vectorised lines and polygons identified as part of the “Archaeological Revival of Memory” project. Graphic design: A. Zalewska, S. Domagała

zdjęcia archiwalne badanego obszaru (3a) wykonane w 1915 roku, fragmentarycznie pokrywające teren APP, jak i zdjęcia historyczne z zasobów GUGiK (3b) oraz zdjęcia wykonane współcześnie w 2015 i 2016 roku, na których rozpoznane zostały relikty Wielkiej Wojny poprzez wyznaczniki roślinne (3c), poddane zostały rektyfikacji i wektoryzacji (il. 4). Dane przestrzenne, w tym te spośród wyżej wymienionych, których rektyfikacja była możliwa, uczyniliśmy składowymi *bazy danych APP-GIS* (ang. *Geographic Information System*, tożsame z SIP). Studia nad krajobrazem poprzez System Informacji Przestrzennej (SIP) pozwoliły nam na integrację i korelację różnego typu danych, na określenie stanu zachowania reliktyw I wojny światowej i śledzenie przemian krajobrazu w rejonie Rawki i Bzury w ciągu ostatniego wieku.

Elementami „spodziewanej użyteczności poznania” (D’) uczyniliśmy wraz z zespołem powołanym do realizacji wyżej wymienionych celów, poprzez archeologiczne przywracania pamięci o życiu i śmierci w okopach frontu wschodniego, pobudzenie *czynnej empatii* oraz refleksji nad zapomnianymi, pomijanymi lub marginalizowanymi w historiografii „epizodami” i aspektami I wojny światowej. Należą do nich między innymi:

- fakt, że liczący nieco ponad 330 km² obszar pola bitwy jest ostatnim świadkiem cierpienia ludności cywilnej w latach 1914-1915 oraz śmierci około 1 procenta żołnierzy spośród wszystkich poległych w Wielkiej Wojnie 1914-1918;
- fakt, że niewielu poległych w czasie tamtych walk spoczywa w miejscach rozpoznawanych współcześnie jako cmentarze wojenne;
- fakt, że na wszystkich frontach tej wojny, we wrogich sobie armiach, walczyło około 3,3 miliona Polaków, spośród których poległo od 500 000 do 800 000 żołnierzy, z których część spoczywa w rejonie Rawki i Bzury⁴⁵;
- fakt, że inicjacja „wojny chemicznej” na froncie wschodnim dokonana przez armię cesarstwa niemieckiego nastąpiła właśnie nad Rawką i Bzurą⁴⁶, przez co już w styczniu 1915 roku uruchomiony został tryb „dopuszczalności” bojowego używania broni masowego rażenia na polach bitew I wojny światowej;
- fakt, że skala i trwałość przekształceń krajobrazu, do których doprowadziły siedmiomiesięczne walki

The “technical capabilities of cognitive activities” (C’) in respect of the power and powerlessness of remains of the Great War in central Poland are still analysed under the ARM project using archival and secondary data and geomatic techniques. So far, the most constructive conclusions have been drawn from analyses of: 1. a digital map and simulation models of the Digital Terrain Model (DTM) type, generated as part of the ARM research on the basis of raw data obtained using airborne laser scanning (ALS) (LiDAR); 2. cartographic data (archival and contemporary) collected under the ARM project, and 3. aerial photographs. Both archival photographs of the area under examination, found by us, unique and never analysed, taken in 1915 and partially covering the ARM area (3a) and historical photographs from the archives of the Head Office of Geodesy and Cartography (3b) and photographs taken in 2015 and 2016, in which relics of the Great War were identified based on references to plants (3c), were rectified and vectorised (Fig. 4). Spatial data, including those data mentioned above which could be rectified, became elements of the ARM-GIS (*Geographic Information System*, the same as SIP—*Spatial Information System*) database. The application of the Spatial Information System to the landscape studies enabled us to integrate and correlate various types of data, determine the condition of relics of World War I, and trace changes that took place in the landscape of the Rawka and Bzura region over the last century.

So far, together with a team appointed to pursue to above-mentioned objectives, through archaeological revival of memory of life and death in the trenches of the Eastern Front, we made encouragement of *active empathy* and reflection on “episodes” and aspects of World War I that have been forgotten, ignored or marginalised in historiography elements of “the expected usefulness of cognition” (D’). Using non-invasive and—where necessary—also invasive archaeological methods, we approach a.o.:

- the fact that the battlefield, covering an area of just over 330 km², is the last witness to the suffering of civilians in the years 1914–1915 and to deaths of approx. 1 per cent of all soldiers who fell in the Great War (1914–1918);
- the fact that many of those who fell during those fights are buried in places which are currently recognised as war cemeteries;

I wojny światowej w centralnej Polsce jest znaczna i unikalna;

- fakt, że stosunek współczesnych (następujących po sobie terażniejszych) do poległych w trakcie tych walk oraz do ich szczątków to stułetnie już nawarstwienie wielu czynników natury etycznej, politycznej, pragmatycznej etc.;
- fakt, że liczba poległych w rejonie Rawki i Bzury nigdy, ani przez żadną z walczących stron, ani przez historyków niemieckich, ani rosyjskich, ani polskich w czasach pokoju, nie została dotychczas doprecyzowana⁴⁷.
- fakt, że archeologia czasem okazuje się pomocna w domykaniu traum i w procesach pojednania⁴⁸, jeśli ukierunkowana jest prospołecznie (il. 5).

W takim kontekście i w tak ukierunkowanych działaniach materialno-dyskursywnych, których rezultatem jest m.in. lepsze rozpoznanie/zdiagnozowanie „aspektu śmierci w okopach”, szczególnie istotna jest *czynna empatia*. Archeologia komplikuje śmierć. Przejawia się to w ogromie wariantów styków życia i śmierci – które mogą być rozpoznane zwłaszcza na polu bitwy, poprzez badania archeologiczne czy poprzez szczątki znajdujące się od stu lat na tzw. „ziemi niczyjej”, w kraterach pominowych, które proponują nazywać zbiorowymi grobami bez pochówków oraz w wielu okopach, adekwatnie – w świetle wyników APP – opisanych terminem: ziemne trumny. Kluczowe w procesie APP są też te miejsca, w których



5. Warsztaty *in situ* z udziałem Polaków i Niemców w kontekście relikwów jednego z odcinków linii frontu. Wiodącym celem spotkania było poddanie pod dyskusję założenia, że rozdrapywanie ran nie ma sensu, ale wspólna troska o blizny wydaje się postawą właściwą. Do polsko-niemieckiego przywracania pamięci o miejscach, rzeczach i ludzkich czynach, które zostały niemal całkowicie wymazane z historiografii, tj. o wielokrotnym bojowym użyciu broni chemicznej na froncie wschodnim, doszło w trakcie realizacji projektu „Archeologia Pojednania. Przydrożne lekcje historii na temat Wielkiej Wojny nad Rawką jako lekcje pojednania (1915–2015)”. Fot. J. Czarnecki

5. *In situ* workshops with the participation of Poles and Germans concerning relics found along a section of the front line. The primary purpose of the meeting was to discuss the assumption that opening old wounds is a pointless exercise, but common concern for scars appears to be the right attitude. The Polish-German revival of memory of places, things, and human deeds that were nearly completely erased from historiography, i.e. of the repeated use of chemical weapons at the Eastern Front, took place during the implementation of the project: “Archaeology of reconciliation. Roadside history lessons on the Great War by the Rawka River as lessons on reconciliation (1915–2015)”. Photo by J. Czarnecki

- the fact that approx. 3.3 million Poles fought at all fronts of that war, in mutually hostile armies, of whom 500,000 to 800,000 fell; some of them found their resting place in the region of the Rawka and Bzura Rivers⁴⁵;
- the fact that “chemical warfare” was initiated by the Imperial Russian Army exactly by the Rawka and Bzura Rivers⁴⁶ already in January 1915, marking the beginning of the use of weapons of mass destruction in battle;
- the fact that the scale and permanence of the changes to the landscape in central Poland caused by seven months of fighting during World War I is considerable and unique;
- the fact that the attitude of present-day people to those who fell in those battles and to their remains incorporates one hundred years of accumulation of diverse ethical, political, pragmatic, etc. factors;
- the fact that the number of people who died in that area, has never been determined precisely by German, Russian or Polish historians⁴⁷.
- the fact that archaeology sometimes proves to be helpful in closing the trauma and in reconciliation processes if it is oriented pro-socially⁴⁸ (Fig. 5).

In such context, particularly important in ACT is an *active empathy* that can lead to a better understanding/diagnosis of the “aspect of death in trenches”. However, archaeology complicates death. This manifests itself in the vast variants of life and death contacts and crossroads—which can be recognized especially on the battlefield, through archaeological research. There, death is evidenced—from an archaeological perspective—by remains found in large amounts in the so-called “no man’s land”, in landmine craters, for which I propose the name “mass graves without burial”, and in many trenches, adequately—in the light of the ARM results—described as “earth coffins”. In the

w sensie formalnoprawnym „nie ma nic”, zaś w sensie humicznym są to liczne cmentarze wojenne/wojskowe oraz mogiły wojenne z okresu Wielkiej Wojny, często na różnym etapie (wy)ekshumowania⁴⁹.

Na aktualnym etapie realizacji projektu APP kluczowym wyzwaniem jest zebranie argumentów pomocnych w objęciu ochroną i konserwacją (w nurcie konserwacji zapobiegawczej) unikalnych materialnych relikwów Wielkiej Wojny, które zostały rozpoznane w trakcie badań. Doprowadzenie do uzyskania tej *wartości* poprzez działania archeologiczne może się przyczynić do podtrzymania trwania mocy działania materialnych śladów Wielkiej Wojny w centralnej Polsce ku przyszłości.

Podsumowanie

We współczesnej Polsce ślady rzeczywistości minionej wciąż trwają wokół nas, czy tego chcemy, czy nie. Nie jest to sytuacja komfortowa. Ślady te ustanawiają pola do refleksji między innymi nad skalą zniszczeń fizycznych i mentalnych dokonanych w XX wieku; nad tym, kto inicjował zdarzenia i czyje decyzje determinowały losy jednostek i milionów skrzywdzonych, poszkodowanych, poległych w trakcie wojen oraz mordowanych przez udziałowców systemów totalitarnych; a także nad tym, jakie skutki wywarło to na nasze aktualne bycie w świecie.

W kraju, którego obszar jest silnie nasycony między innymi materialnymi pozostałościami I i II wojny światowej, napięcia towarzyszące interakcjom z materialnymi śladami i świadectwami mrocznej strony XX wieku są silnie odczuwalne. Napięcia te pogłębia również brak jasno określonych procedur i schematów postępowania w procesie nadawania materialnym pozostałościom XX wieku *wartości* zabytków archeologicznych. Również fakt, że ślady XX wieku są elementami „gry wartościami”, która stanowi element gry politycznej, polityki historycznej czy przemocy symbolicznej (typu „która wojna ważniejsza” czy „który cmentarz wojenny nasz” lub „których bohaterów lub ofiar wojen szczątki godne poszukiwania/zadokumentowania”), zdaje się generować napięcia towarzyszące praktykowaniu ACW i teoretyzowaniu na jej temat. Problemy te, chociaż ściśle związane z zagadnieniem *wartości* (w) *archeologii czasów współczesnych* w Polsce, nie stanowiły przedmiotu rozważań

ARM process, key importance is also attached to places where “there is nothing” in a formal and legal sense, but which are numerous war/military cemeteries and graves from the period of the Great War, often at different stages of exhumation, in a humic sense⁴⁹.

At the present stage of the ARM project, the main challenge is to obtain and present arguments that could help protect and preserve (by taking preventive measures) unique physical relics of the Great War identified during the research. Obtaining this *value* through archaeological activities may help physical traces of the Great War in central Poland keep their power for the future.

Summary

In present-day Poland, traces of the past still exist around us, whether we want it or not. The process of realizing this is not a comfortable situation. The traces encourage reflection on the scale of physical and psychological damage inflicted in the 20th century; on who initiated particular events and whose decisions determined the fate of individuals and of millions of people hurt, injured, or killed during wars and murdered by representatives of totalitarian regimes; and on how it affected our present existence in the world, among other things.

In a country whose territory abounds in physical remains of World Wars I and II, among other things, there is a strong sense of tension related to interactions with physical traces and testimonies of the dark side of the 20th century. Such tensions are aggravated by a lack of specific procedures and action patterns in the process of giving physical remains of the 20th century the value of archaeological artefacts. The fact that traces of the 20th century are elements of a “play of values”, being part of the political game, historical policy or symbolic violence (“which war was more important”, “which war cemetery is ours”, “which war heroes or victims deserve to have their remains searched for/documented”), also appears to generate tensions involved in the theory and practice of the ACT. These problems, although closely related to the issue of the *values* of (in) *the archaeology of the contemporaneous times* in Poland, were not discussed in this article. They require research, preferably transdisciplinary, and the involvement of “comprehensive disciplines”⁵⁰,

w niniejszym artykule. Zagadnienia te wymagają najlepiej transdyscyplinarnych badań oraz zaangażowania „dyscyplin kompleksowych”⁵⁰, wiążących specjalistów z zakresu historii, socjologii i psychologii nauki, pamięćoznawstwa, kulturoznawstwa, komunikologii, politologii etc. – i z pewnością zostaną w przyszłości takim badaniom poddane.

* * *

Z perspektywy metodologicznej jedną z wartości (w) *archeologii czasów współczesnych* jest to, że skłania ona (zmusza) do pochylenia się nad złożonością fenomenu *współczesności*, na którą składa się również przyszłościowa moc śladów XX wieku. Archeologia czasów współczesnych, którą można postrzegać i / lub definiować jako postawę lub jako stanowisko teoretyczne, przejawiające się w dociekaniu mocy i konsekwencji działania wybranych materialnych śladów XX wieku we współczesności lub jako praktykę dyscyplinarną, w wyniku której konstytuowane są zabytki archeohistoryczne, przyczynia się do czynienia *wartościowymi* tych śladów. W odniesieniu do materialnych śladów przeszłości, dla których kontekstem pierwotnym była nieodległa przeszłość, status „zabytków” nadawany jest jedynie bardzo niewielkiej ich części, poprzez aktywizowanie *wartości*, które nie poddają się łatwemu wyabstrahowaniu z zastanych wyników archeologicznych praktyk materialno-dyskursywnych. Są one w wielu przypadkach enigmatyczne i efemeryczne, rzadko też podlegają artykulacji *explicite*.

Tymczasem sposób uzasadniania wartości zabytków o XX-wiecznej metryce we współczesności w istotnej mierze determinuje to, czy staną się one elementem dziedzictwa XXI wieku oraz czy będą materialną podstawą doświadczania *mocy śladów* przeszłości w XXII wieku i kolejnych, na przykład jako *materialne przestrogi*. Warto zatem wypracować klucz uzasadniania wartości reliktyw XX wieku w celu wyłonienia tych spośród nich, których uobecnianie i poddawanie konserwacji nie będzie dla przyszłych pokoleń wyłącznie ciężarem przeszłości, ale także elementem wyboru ich przyszłości⁵¹. ACW jest więc przejawem odpowiedzialności wobec przyszłości.

Sumując, gdy analizujemy *archeologię czasów współczesnych* z perspektywy wartości postrzeganych

bringing together specialists in history, sociology, psychology of science, memory studies, cultural studies, communicology, political science, etc.—and they will certainly be subjected to such studies in the future.

* * *

From a methodological perspective, one of the *values* of (in) the *archaeology of the contemporaneous times* is that it compels (forces) us to consider the complexity of the phenomenon of contemporaneousness, one element of which is the future power of traces of the 20th century. The *archaeology of the contemporaneous times*, which can be perceived and / or defined as an attitude or a theoretical stance manifesting itself in investigations into the power and consequences of selected physical traces of the 20th century in modern times or as a disciplinary practice leading to the constitution of archaeo-historic monuments, contributes to those traces becoming *valuable*. The status of “monument” is granted only to a small proportion of physical traces of the past for which the original context was recent past. It happens through the activation of *values* that defy easy abstraction from the existing results of material and discursive archaeological practices. In many cases, they are enigmatic and ephemeral, and they can be rarely clearly articulated.

Yet the manner in which the value of 20th-century monuments and artefacts is justified at present determines to a large extent whether they will become elements of the heritage of the 21st century. Also, whether they will be a physical basis for experiencing the power of traces of the past in the 22nd and following centuries, for instance as *material warnings*. For this reason, it is worth establishing criteria for justifying the value of 20th-century relics in order to select those whose emphasised presence and preservation will be considered by future generations not only as a burden of the past, but also as an element influencing their choice of the future⁵¹. Thus, ACT is a way of taking responsibility for the future.

To sum up, when the *archaeology of the contemporaneous times* is analysed from the perspective of *values* perceived as action, the values that arise from its practical application and which influence the future nature and status of physical remains of the 20th and following centuries seem to be particularly important. Such a perspective is one of possible orientations

jako działanie, szczególnie istotne wydają się te wynikające z jej praktykowania, które przekładają się na przyszlą istotę i pozycję materialnych pozostałości XX wieku i kolejnych. Taka perspektywa to jedna z możliwych orientacji działania archeologów i myślenia o archeologii jako o prospołecznej dyscyplinie naukowej, w której centrum sytuowane jest pytanie: *jaka jest wartość społeczna tego, co jest teraz i co trwa – wiążąc nas z przeszłością, ku przyszłości?*

W kontekście poszukiwania odpowiedzi na to pytanie oraz na bazie socjalizacji w środowisku polskiej archeologii powstała zaproponowana poniżej konkluzja, stanowiąca próbę określenia *wartości* i niezbywalności badań z domeny przyszląciowo ukierunkowanej archeologii czasów współczesnych. Choć jej adekwatność może nie wydawać się oczywista z perspektywy naszej doraźności (aktualnej terażniejszości), postrzegam ją jako zasadną wynikową tego co za nami, w polu interakcji z materialnymi pozostałościami XX wieku w Polsce.

Archeologia czasów współczesnych (ACW) to zbiór materialno-dyskursywnych praktyk zorientowanych na budowanie wartości przyszłości; to archeologiczna interakcja z potencjalnym dziedzictwem XXII i następujących po nim wieków. Celem ACW jest odkrycie, rozpoznanie, zadokumentowanie i zabezpieczenie tych śladów, których materialna podstawa powstała w XX lub XXI wieku i których zachowanie leży w interesie społecznym wówczas, gdy w śladach tych zawiera się istotny dla przyszłości potencjał. Ślady te stanowią również swoisty pryzmat, pozwalający na poważne traktowanie i lepsze zrozumienie ewentualnych potrzeb dopiero powstających możliwych przyszłości – w których kształtowaniu winny być brane pod uwagę jako istotne i sprawcze byty same w sobie, jako materialne nośniki pamięci i znaczeń, *materialne przestrogi*, pobudki do myślenia, do *aktywnej empatii* i wreszcie jako prowokacje do uważnego bycia w świecie współczesności, tj. w świecie zapętłonych czasów, w którym jesteśmy obecni pośród miejsc, rzeczy i szczątków naznaczonych wiekiem XX i w którym staje się przeszłość.

Nie przytrzymujmy materialnych pozostałości po trudnej przeszłości na siłę, ale zmagajmy się z określeniem ich wartości we współczesności z uwzględnieniem przyszłości. ■

of actions of archaeologists and of perceiving archaeology as a pro-social scientific discipline at whose centre lies the question: *What is the social value of what is now and what continues—connecting us with the past, into the future?*

In search of an answer to this question and based on socialisation in the Polish archaeological community, the conclusion presented below, being an attempt at determining the *value* and indispensability of research in the domain of future-oriented *archaeology of the contemporaneous times*, was reached. Although its adequacy may not be evident from the perspective of our temporariness (the current contemporaneity), I believe it is a valid result of our experiences in the field of interaction with physical remains of the 20th century in Poland.

The *archaeology of the contemporaneous times* (ACT) is a collection of material and discursive practices oriented towards the building of future values; it is archaeological interaction with the potential heritage of the 22nd and the following centuries. The purpose of the ACT is to discover, examine, document, and secure traces whose physical core came into existence in the 20th or 21st century and whose preservation is in the public interest when they are potentially important for the future. Such traces are also a prism that makes it possible to treat seriously and understand better the potential needs of possible futures that are now being shaped—in which process they should be taken into consideration as important and causative entities in themselves, as physical carriers of memory and meaning, *material warnings*, incentives to think, to feel *active empathy*, and to lead a conscious existence in the modern world—a world of time loops where people exist surrounded by places, things, and relics bearing the scars of the 20th century and where the future unfolds. If in the future the power of physical traces of the recent past is made conspicuous as valuable with the use of archaeological methods and any available knowledge providing justification (historical, anthropological etc.), they are rightly granted the status of archaeological artefacts, which makes it easier to ensure their existence in time, into the future.

We should not hold the material remains of a difficult past on our strength, but let's wrestle with the determination of their *value* in the present day with regard to the future. ■

Dr hab. Anna Izabella Zalewska, archeolog i historyk, adiunkt w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej oraz w Instytucie Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. W latach 2014–2018 kierownik projektu „Archeologiczne Przywracanie Pamięci” w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN. Rozprawy: doktorska (2002 r.) i habilitacyjna (2015 r.) w dziedzinie nauk humanistycznych. Należy do EAA i SNAP. Jest rzeczoznawcą ministerialnym oraz wchodzi w skład Rady Doradczej OPCW-ABEO (Member of the Advisory Board on Education and Outreach and of Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons).

Dr hab. Anna Izabella Zalewska, archaeologist and historian, an assistant professor, working at the Institute of Archaeology of the Maria Curie-Skłodowska University and at the Institute of Archaeology and Ethnology of Polish Academy of Sciences. Leader of the project: “Archaeological Revival of Memory” in the years 2014–2018. Doctoral (2002) and habilitation (2015) dissertations in the humanities. Member of the European Association of Archaeologists (EAA) and the Scientific Association of Polish Archaeologists (SNAP). Member of the Advisory Board on Education and Outreach and of the Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons.

Przypisy

- 1 Pojęcie archeologii czasów współczesnych proponuję jako optymalne dla opisanego aktywności poznawczych, określanych zależnie od konkretnego przedmiotu badań i kontekstu m.in. jako „archeologia współczesności”, „archeologia terroryzmu”, „archeologia zbrodni”, „archeologia systemów totalitarnych”, „archeologia współczesnych konfliktów zbrojnych”, „archeologia Holocaustu” itd.
- 2 L. Koj, *Wątpliwości metodologiczne*, Lublin 1993, s. 40–64.
- 3 Leon Koj proponuje nazywać „strategią naukową” wybór uzasadnienia lub raczej typu uzasadnienia, podkreślając przy tym, że gdy ustalamy tę strategię, „to wybieramy spośród wielu możliwych typów uzasadnień, z jakichś względów, pewien konkretny rodzaj uzasadnienia”, m.in. zależnie od „celu, do którego zmierzamy”, „od możliwości technicznych”, od „skutków dotychczasowych poczynań poznawczych”.
- 4 L. Koj, *Wątpliwości metodologiczne*, jw., s. 61–62.
- 5 Pomocne i inspirujące w kontekście praktycznego podejścia do wartości są wnioski płynące z zaproponowanej przez Davida R. Graebera antropologicznej teorii wartości. W jego opinii: “Value, then, is the way people represent the importance of their own actions”, zob.: D. Graeber, *Toward an anthropological theory of value. The false coin of our own dreams*, New York 2001, s. 49–89.
- 6 Refleksja ogólnometodologiczna tu i dalej za: L. Koj *Wątpliwości metodologiczne...*, jw.; A. Groebler, *Metodologia nauk*, Kraków 2008; J.M. Bocheński, *Współczesne metody myślenia*, Poznań 1992.
- 7 Zob. istotne argumenty w: E. Domańska, *Humanistyka afirmatywna. Władza i płęć po Butler i Foucaulcie*, „Kultura Współczesna” 2014, nr 4, s. 117–129; R. Braidotti, *Affirmation, pain and empowerment*, „Asian Journal of Women Studies” 2008, t. 14, nr 3, s. 7–36 oraz K. Kajda, *Mam już dość prostej martyrologii. W stronę humanistyki afirmatywnej*, <http://biografia.archo.edu.pl/wp/2016/11/10/mam-juz-dosc-prostej-martyrologii-w-strone-humanistyki-afirmatywnej/> [data dostępu: 30.03.2017], tam m.in. silny i wyrazisty, oparty również na własnych obserwacjach oraz na argumentach prezentowanych przez Marię Janion i Ewę Domańską apel autorki, „by zamiast żaloby, uczyć empatii i pamiętania pamięcią prawdziwą, taką, która sprawi, że potrzeba słów »nigdy więcej« faktycznie nie pojawi się NIGDY, a przeszłość będzie otwierać się na lokalne wspomnienia, by kształtować przyszłość”.
- 8 Nasz współczesny, selektywny stosunek do poległych w konfliktach i mordach XX w., choć kluczowy, to zaledwie

Endnotes

- 1 I suggest the concept of “archaeology of the contemporary past” as optimal for describing cognitive activities referred to, depending on the subject and context, e.g. as “archaeology of the present”, “archaeology of terror”, “archaeology of crime”, “archaeology of totalitarian regimes”, “archaeology of contemporary armed conflicts”, “archaeology of the Holocaust” etc.
- 2 L. Koj, *Wątpliwości metodologiczne*, Lublin 1993, pp. 40–64.
- 3 Leon Koj proposes the name “scientific strategy” for the selection of a justification or rather a type of justification, emphasising that when we are devising this strategy, “for some reasons, we choose a specific type of justification from among many possible types of justification”, depending on the “objective we pursue”, the “technical capabilities”, and the “results of previous cognitive activities”, among other things.
- 4 L. Koj, *Wątpliwości metodologiczne*, op. cit., pp. 61–62.
- 5 Conclusions that can be drawn from the anthropological theory of value proposed by David R. Graeber are useful and inspiring in the context of the practical approach to value. According to Graeber, “Value, then, is the way people represent the importance of their own actions”; see: D. Graeber, *Toward an anthropological theory of value. The false coin of our own dreams*, New York 2001, pp. 49–89.
- 6 General methodological reflections, here and in the further part of the article, after: L. Koj, *Wątpliwości metodologiczne...*, op. cit.; A. Groebler, *Metodologia nauk*, Cracow 2008; J.M. Bocheński, *Współczesne metody myślenia*, Poznań 1992.
- 7 Important arguments—see: E. Domańska, *Humanistyka afirmatywna. Władza i płęć po Butler i Foucaulcie*, “Kultura Współczesna” 2014, no. 4, pp. 117–129; R. Braidotti, *Affirmation, pain and empowerment*, “Asian Journal of Women Studies” 2008, vol. 14, no. 3, pp. 7–36; and K. Kajda, *Mam już dość prostej martyrologii. W stronę humanistyki afirmatywnej*, <http://biografia.archo.edu.pl/wp/2016/11/10/mam-juz-dosc-prostej-martyrologii-w-strone-humanistyki-afirmatywnej/> [accessed on: 30.03.2017], which includes a powerful and expressive appeal of the author, based on her own observations and on arguments presented by Maria Janion and Ewa Domańska, to “teach not mourning, but empathy and remembering with true memory, memory that will ensure that the need for the words »never again« really NEVER arises and that the past opens up to local memories in order to shape the future.”
- 8 Our contemporary selective attitude to those who fell in 20th-century conflicts and massacres, although crucially

- jeden z aspektów wartościowania materialnych pozostałości XX w. (w) ACW.
- 9 Dotychczas jako potencjalnie najistotniejsze pytania zadawane w tym kontekście postrzegane były – zależnie od przyjętej perspektywy – albo kwestie wynikające z dążenia do zlokalizowania/ewentualnie wyboru miejsca podmiotów ludzkich w tworzonych narracjach, albo dotyczące roli i sprawstwa rzeczy/materialnych pozostałości przeszłości. Zob.: G. Lucas, *Understanding the archaeological record*, Cambridge 2012; B. Olsen, *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*, Warszawa 2013.
 - 10 Por.: G. Lucas, *Archaeology and contemporaneity*, "Archaeological Dialogues" 2015, t. 22, nr 1, s. 10.
 - 11 Zob.: A. Riegl, *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie*, [w:] Alois Riegl, *Georg Dehio i kult zabytków*, Warszawa 2006, s. 27-90; por.: J. Krawczyk, *Kompromis i metoda – wybrane aspekty teorii konserwatorskich Aloisa Riegla i Cesare Brandiego*, "Ochrona Zabytków" 2009, nr 2, s. 62-74 oraz B. Szmygin, *Teoria zabytku Aloisa Riegla*, "Ochrona Zabytków" 2003, nr 3/4, s. 148-153.
 - 12 Złożoność tych wzajemnych relacji prowadziła Riegla ku nowemu rozumieniu działalności konserwatorskiej.
 - 13 A. Riegl, *Nowoczesny kult zabytków...*, jw., s. 33.
 - 14 B. Skarga, *Przeszłość i interpretacje. Z warsztatu historyka filozofii*, Warszawa 2015, s. 82.
 - 15 Zob. szerzej na ten temat: L. Olivier, *Le sombre abime du temps: memoire et archeologie*, Paris 2008; por.: A. Zalewska, *Archeologia jako forma kreowania, pielęgnowania i odzyskiwania pamięci*, [w:] *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, Poznań 2012, s. 1178-1189 (tam dalsza literatura); G. Moshenska, *Working with memory in the archaeology of modern conflict*, "Cambridge Archaeological Journal" 2010, nr 20, s. 33-48.
 - 16 Z. Crossland, *The archaeology of contemporary conflict*, [w:] *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*, Oxford 2012, s. 285-306.
 - 17 Za szczególnie pomocne w rozpoznawaniu wartości aktywowanych w kontekście archeologii czasów współczesnych postrzegam diagnozy Johna Carmana, Zoë Crossland, Gabrieli Moschenski, Alfreda Ruibal-Gonzalesa, Nicolasa Saundersa, Johna Schoefielda, Victora Buchli i wielu innych.
 - 18 Ł. Pawlicka-Nowak, *Świadectwa Zagłady. Obóz w Chełmnie nad Nerem. Getto wiejskie Czachulec*, Gdańsk 2014, s. 335.
 - 19 Zob. istotne rozwinięcie tej kategoryzacji oraz jej znakomite egzemplifikacje w tomie na temat śladów represji nazistowskich i komunistycznych w okresie II wojny światowej (cz. I) oraz śladów represji komunistycznych w latach powojennych (cz. II): *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939-1956*, Łódź 2015.
 - 20 Próby takie podjęli dotychczas: Carman, Ruibal, Moschenska, zaś w odniesieniu do frontu zachodniego I wojny światowej N. Saunders oraz J. Winter.
 - 21 To jedno z największych i najbardziej sformalizowanych badań w dobie II wojny światowej przeprowadzono na rozkaz Goebbelsa w celu zbadania masakry polskich żołnierzy przez wojska sowieckie w pobliżu Katynia, zob.: A. Paul, *Katyn: Stalin's massacre and the seeds of Polish resurrection*, Michigan 1996; G. Sanford, *Katyn and the Soviet Massacre of 1940: Truth, justice and memory*, Routledge 2005.
 - 22 W opinii Z. Crossland każda ekshumacja ujmowana w ramach medyczno-prawnych może pozwolić na zrozumienie przeszłych aktów przemocy w drodze świeckiej, prowadzonej w kategoriach medycznych analizy powiązanej z humanitar-
- important, is only one of many aspects of evaluation of the physical remains of the 20th century (in) ACT.
 - 9 So far, depending on the adopted perspective, it has been either issues stemming from attempts at locating/potentially choosing a place for human subjects in created narratives or issues concerning the role and authorship of things/physical remains of the past that have been considered as potentially the most important questions asked in this context. See: G. Lucas, *Understanding the archaeological record*, Cambridge 2012; B. Olsen, *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*, Warsaw 2013.
 - 10 Cf. G. Lucas, *Archaeology and contemporaneity*, "Archaeological Dialogues" 2015, vol. 22, no. 1, p. 10.
 - 11 See: A. Riegl, *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie*, [in:] Alois Riegl, *Georg Dehio i kult zabytków*, Warsaw 2006, pp. 27-90; cf.: J. Krawczyk, *Kompromis i metoda – wybrane aspekty teorii konserwatorskich Aloisa Riegla i Cesare Brandiego*, "Ochrona Zabytków" 2009, no. 2, pp. 62-74 and B. Szmygin, *Teoria zabytku Aloisa Riegla*, "Ochrona Zabytków" 2003, no. 3/4, pp. 148-153.
 - 12 The complexity of these interactions led Riegl to a new understanding of conservation activity.
 - 13 A. Riegl, *Nowoczesny kult zabytków...*, op. cit., p. 33.
 - 14 B. Skarga, *Przeszłość i interpretacje. Z warsztatu historyka filozofii*, Warsaw 2015, p. 82.
 - 15 For more, see: L. Olivier, *Le sombre abime du temps: memoire et archeologie*, Paris 2008; cf.: A. Zalewska, *Archeologia jako forma kreowania, pielęgnowania i odzyskiwania pamięci*, [in:] *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, Poznań 2012, pp. 1178-1189 (contains references to further reading); G. Moshenska, *Working with memory in the archaeology of modern conflict*, "Cambridge Archaeological Journal" 2010, no. 20, pp. 33-48.
 - 16 Z. Crossland, *The archaeology of contemporary conflict*, [in:] *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*, Oxford 2012, pp. 285-306.
 - 17 I find the diagnoses of John Carman, Zoë Crossland, Gabriel Moschensk, Alfred Ruibal-Gonzales, Nicolas Saunders, John Schoefield, and Victor Buchli, among many others, as particularly helpful in identifying values activated in the context of the archaeology of the contemporary past.
 - 18 Ł. Pawlicka-Nowak, *Świadectwa Zagłady. Obóz w Chełmnie nad Nerem. Getto wiejskie Czachulec*, Gdańsk 2014, p. 335.
 - 19 See an important elaboration of this classification and excellent examples in a volume on traces of Nazi and communist repression during World War II (part I) and on traces of communist repression after the war (part II): *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939-1956*, Łódź 2015.
 - 20 So far, such attempts have been made by: Carman, Ruibal, Moschenska, and in respect of the Western Front of the First World War—N. Saunders and J. Winter.
 - 21 One of the most extensive and most formalised studies in the period of World War II, it was ordered by Goebbels in order to investigate the massacre of Polish soldiers carried out by Soviet troops near Katyn, see: A. Paul, *Katyn: Stalin's massacre and the seeds of Polish resurrection*, Michigan 1996; G. Sanford, *Katyn and the Soviet Massacre of 1940: Truth, justice and memory*, Routledge 2005.
 - 22 According to Z. Crossland, each exhumation located "within a medico-legal framework acts to make sense of past violence through the deployment of secular, medically tinged analysis tied to a humanitarian narrative of aid and a legal narrative of justice."

- ną narracją pomocy, jak również na prawną narrację sprawiedliwości.
- 23 Np.: Z. Łukaszewicz, *Obóz zagłady w Sobiborze*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1947, nr 3; J. Marszałek, *Obóz zagłady Sobibór 1942-1943*, 1962, mps; por.: M. Bem, W. Mazurek, *Sobibór. Badania archeologiczne prowadzone na terenie po byłym niemieckim ośrodku zagłady w Sobiborze w latach 2000-2011*, Warszawa 2012; zob. też: A.I. Zalewska, *Sobibór. The Material Remains of the Former Nazi Death Camp as the Subject of Archaeological Studies*, Warszawa 2016 (tam dalsza literatura).
- 24 J. Gurba, *Nowa Archeologia*, AUMCSF 1996, t. 60, nr 3, s. 25-26.
- 25 Badania archeologiczne materialnych pozostałości krematorium 3 poprzedzało wykonanie w 1966 r. przez geologów odwiertów geologicznych w celu ustalenia zasięgu występowania prochów ludzkich i lokalizacji dołów spaleniskowych. Za: J. Gurba *Nowa...*, jw., s. 27.
- 26 Zabytki z badań pod kierunkiem J. Kruppé w 2016 r. zostały przewiezione z IAE PAN do muzeum Auschwitz.
- 27 L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Warszawa 1996, s. 18.
- 28 Zob.: J. Kruppé, *Uwagi o archeologii w badaniach nad późnośredniowieczną i nowożytną kulturą materialną*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1965, t. 13, nr 1, s. 133-138; J. Kruppé, *Archeologia późnośredniowieczna i staropolska. Wybrane zagadnienia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1973, t. 21, nr 4, s. 633-653; Por.: L. Kajzer *Wstęp do archeologii...*, jw., s. 17-18.
- 29 J. Gurba, *Nowa...*, jw., s. 23.
- 30 „Informator Archeologiczny. Badania” 1986, t. 20, 1987, t. 21, zob.: notatki i artykuły głównie autorstwa ówczesnej dyrektor muzeum Łucji Pawlickiej-Nowak, kierownik w biuletynie Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa „Przeszłość i Pamięć” w latach 1997-2000 i 2002-2005. Z początkiem XXI w., również z udziałem ROPWiM, rozpoczęte zostały badania archeologiczne w miejscach po obozach zagłady w Bełżcu, Sobiborze i Treblince.
- 31 W 2. połowie 1944 r. po zakończeniu działalności ośrodka baraki obozowe zostały rozebrane, zburzono także piece krematoryjne. Ich relikty badane archeologicznie, podobnie jak przedmioty pozostałe po Zagładzie, w opinii inicjatorki badań przybliżają nam ofiary. Zob.: Ł. Pawlicka-Nowak, *Świadectwa Zagłady...*, jw., s. 312-313, 335-336.
- 32 Doskonały wgląd w tę problematykę dają prace autorstwa uczestników tych badań, zwłaszcza Mariana Głoska, Marii Blomberg, Andrzeja Koli (tam dalsza literatura), zob. m.in.: M.M. Blomberg, *Groby archeologów polskich w Katyniu*, „Archeologia Polski” 1993, t. 38, s. 180-184; M.M. Blomberg, *Archeologowie a Zbrodnia Katyńska*, [w:] *Archeologia współczesności*, jw., s. 43-53; *Katyń w świetle badań terenowych 1994-1995*, Toruń 2004; M. Głosek, *Z problematyki badań cmentarzy polskich oficerów i służb państwowych zamordowanych w 1949 roku przez NKWD na terenie Rosji*, [w:] *Archeologia współczesności*, jw., s. 55-63; A. Kola, *Archeologia Zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, Toruń 2005; A. Kola, *Archeologia cmentarzy katyńskich w Charkowie (Piatichatki) i Kijowie (Bykownia)*, [w:] *Archeologia współczesności*, jw., s. 65-90.
- 33 Za: J. Gromnicki, *Badania archeologiczne i archeologiczno-konserwatorskie nad późnym średniowieczem i nowożytnością w Polsce w latach 1972-1995*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2004, nr 16, s. 84-92.
- 23 See e.g.: Z. Łukaszewicz, *Obóz zagłady w Sobiborze*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1947, no. 3; J. Marszałek, *Obóz zagłady Sobibór 1942-1943*, 1962, typescript; cf.: M. Bem, W. Mazurek, *Sobibór. Badania archeologiczne prowadzone na terenie po byłym niemieckim ośrodku zagłady w Sobiborze w latach 2000-2011*, Warsaw 2012; cf. also: A.I. Zalewska, *Sobibór. The Material Remains of the Former Nazi Death Camp as the Subject of Archaeological Studies*, Warsaw 2016 (contains references to further reading).
- 24 J. Gurba, *Nowa Archeologia*, AUMCSF 1996, vol. 60, no. 3, pp. 25-26.
- 25 The archaeological survey of Crematory 3 was preceded by geological drilling works carried out by geologists in 1966 in order to determine the size of the area where human ashes could be found and the location of incineration pits. After: J. Gurba, *Nowa...*, op. cit., p. 27.
- 26 Artefacts collected during the surveys led by J. Kruppé were moved from the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences to the Auschwitz Museum in 2016.
- 27 L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Warsaw 1996, p. 18.
- 28 See: J. Kruppé, *Uwagi o archeologii w badaniach nad późnośredniowieczną i nowożytną kulturą materialną*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1965, vol. 13, no. 1, pp. 133-138; J. Kruppé, *Archeologia późnośredniowieczna i staropolska. Wybrane zagadnienia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1973, vol. 21, no. 4, pp. 633-653; Cf. L. Kajzer *Wstęp do archeologii...*, op. cit., pp. 17-18.
- 29 J. Gurba, *Nowa...*, op. cit., p. 23.
- 30 „Informator Archeologiczny. Badania” 1986, vol. 20, 1987, vol. 21, see: notes and articles, mainly by the then-Director of the Museum, Łucja Pawlicka-Nowak, manager in the bulletin of the Council for the Protection of the Memory of Struggle and Martyrdom—*Przeszłość i Pamięć* in the years 1997-2000 and 2002-2005. At the beginning of the 21st century, archaeological research—also with the participation of the Council for the Protection of the Memory of Struggle and Martyrdom—was launched at the sites of the former extermination camps in Bełżec, Sobibór, and Treblinka.
- 31 In the second half of 1944, after the killing centre was closed, the camp barracks were dismantled and the crematory furnaces were demolished. Their remains, studied archaeologically, just like objects left after the Holocaust, bring us closer to the victims, claims the initiator of the research. See: Ł. Pawlicka-Nowak, *Świadectwa Zagłady...*, op. cit., pp. 312-313, 335-336.
- 32 A remarkable insight into these issues can be gained from works by participants of that research, especially those by Marian Głosek, Maria Blomberg, and Andrzej Kola (which contain references to further reading), see e.g.: M.M. Blomberg, *Groby archeologów polskich w Katyniu*, „Archeologia Polski” 1993, vol. 38, pp. 180-184; M.M. Blomberg, *Archeologowie a Zbrodnia Katyńska*, [in:] *Archeologia współczesności*, op. cit., pp. 43-53; *Katyń w świetle badań terenowych 1994-1995*, Toruń 2004; M. Głosek, *Z problematyki badań cmentarzy polskich oficerów i służb państwowych zamordowanych w 1949 roku przez NKWD na terenie Rosji*, [in:] *Archeologia współczesności*, op. cit., pp. 55-63; A. Kola, *Archeologia Zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, Toruń 2005; A. Kola, *Archeologia cmentarzy katyńskich w Charkowie (Piatichatki) i Kijowie (Bykownia)*, [in:] *Archeologia współczesności*, op. cit., pp. 65-90.

- 34 Termin „fabryka śmierci” został wprowadzony przez Aleksandra Peczerskiego w odniesieniu do obozu zagłady w Sobiborze, zob.: A. Peczerski, *Szturm w nieśmiertelność – wspomnienia*, Warszawa 2013, s. 59, 65; A.I. Zalewska, *Sobibór. The Material...*, jw., s. 9, 15, 100-101.
- 35 Szerzej na ten temat zob.: *Poszukiwanie i identyfikacja ofiar zbrodni systemów totalitarnych. Doświadczenia polskie w kontekście europejskim*, Białystok 2017 (tam dalsza literatura) (w druku).
- 36 K. Szwagrzyk, *Archeologia zbrodni jako źródło katharsis społeczeństw posthumanistycznych*, [w:] *Archeologia współczesności*, jw., s. 197-206.
- 37 K. Szwagrzyk, *From the 'Cursed Soldiers' to the 'Steadfast (Unbroken) Soldiers' in Poland. Towards Restoring Individual Identity of the Stalinism Victims*, [w:] *Materiality of Troubled Pasts. Archaeologies of Conflicts and Wars*, Warszawa-Szczecin 2017, s. 85-98.
- 38 Zob. argumenty przemawiające za wartością działań w odniesieniu do archeologii konfliktów zbrojnych w: *Matériel culture The archaeology of twentieth-century conflict*, New York 2004; N.J. Saunders, *Killing time. Archaeology and First World War*, Stroud 2010; N.J. Saunders, *Anthropology and archaeology of the First World War*, “Cadernos do CEOM, Patrimônio, Memória e Identidade” 2013, nr 26 (38), s. 17-31; J. Wrzosek, *Pola bitew – ważny element dziedzictwa*, „Ochrona Zabytków” 2010, nr 1-4, s. 173-182 (tam dalsza literatura).
- 39 Projekt został przyjęty do finansowania przez Narodowe Centrum Nauki na lata 2014-2018; nr projektu NCN – Sonata BIS – nr 2013/10/E/HS3/00406; jest realizowany z inicjatywy i pod kierownictwem dr hab. Anny Zalewskiej przy Instytucie Archeologii i Etnologii PAN.
- 40 Wyjątek stanowiły tu jedynie trzy niepublikowane raporty z badań przedinwestycyjnych, zob.: *Wyniki badań archeologicznych w Bolimowie, st. 9 (61-62 na mapie zbiorczej), pow. Skierniewice w 2005/2007 r., cz. I, Tekst, cz. II, Aneksy*, Łódź 2010, mps; J. Olejnik, J. Skowron, K. Zagórska, *Opracowanie wyników archeologicznych badań ratowniczych w Joachimowie Mogiłach, stanowisko 2 (aut. 63), gm. Bolimów, woj. łódzkie*, Łódź 2010, mps; D. Wyczółkowski, D. Cyngot, *Wyniki badań wykopaliskowych, wyprzedzających budowę autostrady A-2, na obszarze stanowiska archeologicznego Miedniewice 3, nr AZP 60-59/49 oraz w jego strefie ochronnej*, mps niedatowany, a także jeden raport publikowany, zob.: P. Świątkiewicz, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w sezonach 2005-2007 w Bolimowie na stanowisku 9, pow. skierniewicki, woj. łódzkie*, [w:] *Raport 2005-2006*, Warszawa 2011, s. 189-204.
- 41 Na ostatni z argumentów zwróciła mi uwagę prof. Anna Marciniak-Kajzer, której niniejszym dziękuję, zobowiązując się do poddania go wnikliwej analizie.
- 42 Zob.: Z. Crossland, *The archaeology...*, jw.
- 43 Szerzej zagadnienie to omówione zostało w innym miejscu, por.: A. Zalewska, G. Kiarszys, *Absent Presence of Great War Cemeteries in the Municipality of Bolimow, Central Poland*, [w:] *Materiality of Troubled Pasts...*, jw., s. 55-82.
- 44 Szerzej na ten temat zob.: S. Kaliński, *Bolimów 1915*, Warszawa 2015 oraz A. Zalewska, J. Czarnecki, *Ślady i świadectwa Wielkiej Wojny nad Rawką i Bzurą*, Warszawa 2016.
- 45 Wyliczenia te odniesiono tylko do mieszkańców ziem polskich w granicach Rzeczypospolitej z 1923 r. W statystykach tych nie ujęto Polaków mieszkających i wcielonych do wojska na ziemiach, które w 1923 r. należały np. do Rzeszy Niemieckiej czy Rosji sowieckiej. Wyliczenia za: A. Zalewska, J. Czarnecki, *Ślady i świadectwa...*, jw.
- 33 After J. Gromnicki, *Badania archeologiczne i archeologiczno-konserwatorskie nad późnym średniowieczem i nowożytnością w Polsce w latach 1972-1995*, “Wiadomości Konserwatorskie” 2004, no. 16, pp. 84-92.
- 34 The term “death factory” was introduced by Aleksander Peczerski in a reference to the Sobibór extermination camp, see: A. Peczerski, *Szturm w nieśmiertelność—wspomnienia*, Warsaw 2013, pp. 59, 65; A.I. Zalewska, *Sobibór. The Material...*, op. cit., pp. 9, 15, 100-101.
- 35 For a more extensive discussion of this issue, see: *Poszukiwanie i identyfikacja ofiar zbrodni systemów totalitarnych. Doświadczenia polskie w kontekście europejskim*, Białystok 2017 (contains references to further reading) (in press).
- 36 K. Szwagrzyk, *Archeologia zbrodni jako źródło katharsis społeczeństw posthumanistycznych*, [in:] *Archeologia współczesności*, op. cit., pp. 197-206.
- 37 K. Szwagrzyk, *From the 'Cursed Soldiers' to the 'Steadfast (Unbroken) Soldiers' in Poland. Towards Restoring Individual Identity of the Stalinism Victims*, [in:] *Materiality of Troubled Pasts. Archaeologies of Conflicts and Wars*, Warsaw-Szczecin 2017, pp. 85-98.
- 38 See arguments confirming the value of activities in relation to the archaeology of armed conflicts in: *Matériel culture The archaeology of twentieth-century conflict*, New York 2004; N. J. Saunders, *Killing time. Archaeology and First World War*, Stroud 2010; N.J. Saunders, *Anthropology and archaeology of the First World War*, “Cadernos do CEOM, Patrimônio, Memória e Identidade” 2013, no. 26 (38), pp. 17-31; J. Wrzosek, *Pola bitew – ważny element dziedzictwa*, “Ochrona Zabytków” 2010, no. 1-4, pp. 173-182 (contains references to further reading).
- 39 The project has been accepted for financing by the National Science Centre for the years 2014-2018; NCN project No.—Sonata BIS—No. 2013/10/E/HS3/00406; the originator and leader of the project is dr hab. Anna Zalewska, Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences.
- 40 The only exception were three unpublished reports on pre-investment surveys, see: *Wyniki badań archeologicznych w Bolimowie, st. 9 (61-62 na mapie zbiorczej), pow. Skierniewice w 2005/2007 r., part I, Tekst, part II, Aneksy*, Łódź 2010, typescript; J. Olejnik, J. Skowron, K. Zagórska, *Opracowanie wyników archeologicznych badań ratowniczych w Joachimowie Mogiłach, stanowisko 2 (aut. 63), gm. Bolimów, woj. łódzkie*, Łódź 2010, typescript; D. Wyczółkowski, D. Cyngot, *Wyniki badań wykopaliskowych, wyprzedzających budowę autostrady A-2, na obszarze stanowiska archeologicznego Miedniewice 3, nr AZP 60-59/49 oraz w jego strefie ochronnej*, undated typescript, as well as one published report, see: P. Świątkiewicz, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w sezonach 2005-2007 w Bolimowie na stanowisku 9, pow. skierniewicki, woj. łódzkie*, [in:] *Raport 2005-2006*, Warsaw 2011, pp. 189-204.
- 41 The last argument was pointed out to me by Prof. Anna Marciniak-Kajzer, to whom I would like to give my thanks, at the same time undertaking to analyse it in depth.
- 42 See: Z. Crossland, *The archaeology...*, op. cit.
- 43 For a more extensive discussion of the issue: A. Zalewska, G. Kiarszys, *Absent Presence of Great War Cemeteries in the Municipality of Bolimow, Central Poland*, [in:] *Materiality of Troubled Pasts...*, op. cit., pp. 55-82.
- 44 For a more extensive discussion of this issue, see: S. Kaliński, *Bolimów 1915*, Warsaw 2015 and A. Zalewska, J. Czarnecki, *Ślady i świadectwa Wielkiej Wojny nad Rawką i Bzurą*, Warsaw 2016.

- 46 Bardzo istotne są wyniki badań uzyskane w odniesieniu do tego zagadnienia przez Stanisława Kalińskiego, zob.: S. Kaliński, *Bolimów...*, jw. Dzięki wynikom kwerend przeprowadzonych w ramach „Archeologicznego Przywracania Pamięci” możliwe było znaczne uzupełnienie wiedzy na ww. temat oraz, co kluczowe, „wpisanie” ataków w realny krajobraz (określany jako pogazowy) w celu nadania mu czytelniejszych niż dotychczas cech *materialnej przestrogi*.
- 47 S. Kaliński, *Bolimów...*, jw., s. 268.
- 48 Takie argumenty nie muszą być pustą deklaracją, czego staraliśmy się dowieść poprzez realizację projektu o charakterze prospołecznym (*public archaeology*) pt. „Archeologia pojednania...”. Projekt zrealizowany został z udziałem archeologów, rekonstruktorów i regionalistów w latach 2015-2016. Dzięki dofinansowaniu z Fundacji Polsko-Niemieckie Pojednanie opracowana i wydrukowana została popularnonaukowa publikacja oraz tablice informacyjne, które usytuowane zostały w miejscach o potencjale materialnych przestróg, zob.: <https://arheopressja.wordpress.com/archeologia-pojednania-1915-2015-fplh-fwpn/opis-projektu/>
- 49 Szerzej zagadnienie to omówione zostało w innych miejscach, por.: A. Zalewska, G. Kiarszys, *Absent Presence of Great War Cemeteries in the Municipality of Bolimow, Central Poland*, [w:] *Materiality of Troubled Pasts...*, jw., s. 55-82.
- 50 Termin „dyscypliny kompleksowe” jest rozumiany jako pole, w obrębie którego następuje wiązanie ze sobą pokrewnych, niekiedy z punktu widzenia dotychczasowych klasyfikacji odległych, co sprawia, że granice między naukami przestają być ostre, a podlegający zmianie zbiór nauk przestaje być jasno i jednomyślnie zdeterminowany. Za: A. Bronk, S. Majdański, *Kłopoty z porządkowaniem nauk: perspektywa naukoznawcza*, „Nauka” 2009, nr 1, s. 60-61.
- 51 Rozwinięcie tej tezy zob.: A. Zalewska, *Archeologia i pamięć społeczna. Między wyborem przeszłości i ciężarem przeszłości*, [w:] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Refleksje metodologiczne*, t. 4, Warszawa 2013, s. 201-221.
- 45 These calculations refer only to inhabitants of Polish lands located within the boundaries of the Polish Republic in 1923. The statistics do not include Poles living and enlisted into the army in the lands which in 1923 belonged to e.g. the German Reich or Soviet Russia. The calculations come from: A. Zalewska, J. Czarnecki, *Ślady i świadectwa...*, op. cit.
- 46 The research results obtained in respect of this issue by Stanisław Kaliński are of major importance, see: S. Kaliński, *Bolimów...*, op. cit. Owing to archival research carried out under the “Archaeological Revival of Memory” Project, it was possible to significantly improve knowledge of the above-mentioned subject and, most importantly, to “embed” the attacks in a real landscape (referred to as “gas-scape”) in order to give it more noticeable features of a *material warning*.
- 47 S. Kaliński, *Bolimów...*, op. cit., p. 268.
- 48 Such arguments do not need to be empty declarations, which we tried to prove through a public archaeology project titled: “Archaeology of reconciliation...”. The project was carried out with the participation of archaeologists, re-enactors, and regionalists in the years 2015–2016. With the financial aid provided by the Foundation for Polish-German Reconciliation, a popular-science publication was prepared and printed and information boards were placed at sites having potential as material warnings, see: <https://arheopressja.wordpress.com/archeologia-pojednania-1915-2015-fplh-fwpn/opis-projektu/>
- 49 The issue has been discussed more extensively elsewhere, cf. A. Zalewska, G. Kiarszys, *Absent Presence of Great War Cemeteries in the Municipality of Bolimow, Central Poland*, [in:] *Materiality of Troubled Pasts...*, op. cit., pp. 55–82.
- 50 The term “comprehensive disciplines” is understood as an area which brings together related sciences (sometimes related only remotely from the point of view of classifications adopted so far), thus blurring the boundaries between sciences and causing a given group of sciences that is undergoing changes to stop being defined clearly and unambiguously. After: A. Bronk, S. Majdański, *Kłopoty z porządkowaniem nauk: perspektywa naukoznawcza*, „Nauka” 2009, no. 1, pp. 60–61.
- 51 For an elaboration of this thesis, see: A. Zalewska, *Archeologia i pamięć społeczna. Między wyborem przeszłości i ciężarem przeszłości*, [in:] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Refleksje metodologiczne*, vol. 4, Warsaw 2013, pp. 201–221.

Bibliografia / Bibliography

- Bem M., Mazurek W., *Sobibór. Badania archeologiczne prowadzone na terenie po byłym niemieckim ośrodku zagłady w Sobiborze w latach 2000-2011*, Warszawa 2012.
- Blomberg M.M., *Archeologowie a Zbrodnia Katyńska*, [w:] Zalewska A. (red.), *Archeologia współczesności*, Warszawa 2016.
- Blomberg M.M., *Groby archeologów polskich w Katyniu*, „Archeologia Polski” 1993, t. 38.
- Bocheński J.M., *Współczesne metody myślenia*, Poznań 1992.
- Braidotti R., *Affirmation, pain and empowerment*, „Asian Journal of Women Studies” 2008, t. 14, nr 3.
- Bronk A., Majdański S., *Kłopoty z porządkowaniem nauk: perspektywa naukoznawcza*, „Nauka” 2009, nr 1, s. 60-61.
- Crossland Z., *The archaeology of contemporary conflict*, [w:] *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*, Oxford 2012.
- Domańska E., *Humanistyka afirmatywna. Władza i płeć po Butler i Foucaultie*, „Kultura Współczesna” 2014, nr 4.
- Głosek M. (red.), *Katyni w świetle badań terenowych 1994-1995*, Toruń 2004.
- Głosek M., *Z problematyki badań cmentarzy polskich oficerów i służb państwowych zamordowanych w 1949 roku przez NKWD na terenie Rosji*, [w:] Zalewska A.I. (red.), *Archeologia współczesności*, Warszawa 2016.
- Graeber D., *Toward an anthropological theory of value. The false coin of our own dreams*, New York 2001.

- Groeble A., *Metodologia nauk*, Kraków 2008.
- Gromnicki J., *Badania archeologiczne i archeologiczno-konserwatorskie nad późnym średniowieczem i nowożytnością w Polsce w latach 1972-1995*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2004, nr 16.
- Gurba J., *Nowa Archeologia*, AUMCSF 1996, t. 60, nr 3.
- Kajda K., *Mam już dość prostej martyrologii. W stronę humanistykii afirmatywnej*, <http://biografia.archeo.edu.pl/wp/2016/11/10/mam-juz-dosc-prostej-martyrologii-w-strone-humanistykii-afirmatywnej/>
- Kajzer L., *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Warszawa 1996.
- Kaliński S., *Bolimów 1915*, Warszawa 2015.
- Kobyliński Z., *Kryteria i metody wartościowania dziedzictwa archeologicznego: aktualny stan dyskusji*, [w:] Szymgin B. (red.), *Systemy wartościowania dziedzictwa stan badań i problemy*, Warszawa-Lublin 2015.
- Koj L., *Wątpliwości metodologiczne*, Lublin 1993.
- Kola A., *Archeologia cmentarzysk katyńskich w Charkowie (Piatychatki) i Kijowie (Bykownia)*, [w:] Zalewska A.I. (red.), *Archeologia współczesności*, Warszawa 2016.
- Kola A., *Archeologia Zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, Toruń 2005.
- Krawczyk J., *Kompromis i metoda – wybrane aspekty teorii konserwatorskich Aloisa Riegla i Cesare Brandiego „Ochrona Zabytków”* 2009, nr 2.
- Kruppé J., *Archeologia późnośredniowieczna i staropolska. Wybrane zagadnienia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1973, t. 21, nr 4.
- Kruppé J., *Uwagi o archeologii w badaniach nad późnośredniowieczną i nowożytną kulturą materialną*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1965, t. 13, nr 1.
- Lucas G., *Archaeology and contemporaneity*, “Archaeological Dialogues” 2015, t. 22, nr 1.
- Lucas G., *Understanding the archaeological record*, Cambridge 2012.
- Ławrynowicz O., Żelazko J. (red.), *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939-1956*, Łódź 2015.
- Moshenska G., *Working with memory in the archaeology of modern conflict*, “Cambridge Archaeological Journal” 2010, nr 20.
- Olsen B., *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*, Warszawa 2013.
- Paul A., *Katyn: Stalin's massacre and the seeds of Polish resurrection*. Michigan 1996.
- Pawlicka-Nowak Ł., *Świadectwa Zagłady. Obóz w Chełmnie nad Nerem. Getto wiejskie Czachulec*, Gdańsk 2014.
- Riegl A., *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie*, [w:] Alois Riegl, *Georg Dehio i kult zabytków*, Warszawa 2006.
- Sanford G., *Katyn and the Soviet Massacre of 1940: Truth, justice and memory*, Routledge 2005.
- Saunders N.J., *Anthropology and archaeology of the First World War*, „Cadernos do CEOM, Patrimônio, Memória e Identidade” 2013, nr 26 (38).
- Saunders N.J., *Introduction. Engaging the materialities of twentieth and twenty-first century conflict*, [w:] Saunders N.J. (red.), *Beyond the dead horizon. Studies in modern conflict archaeology*, Oxford-Oakville 2007.
- Saunders N.J., *Killing time. Archaeology and First World War*, Stroud 2007.
- Schofield J., Johnson W.G., Beck C.M. (red.), *Matériel culture. The archaeology of twentieth-century conflict*, New York 2004.
- Skarga B., *Przeszłość i interpretacje. Z warsztatu historyka filozofii*, Warszawa 2015.
- Szymgin B. (red.), *Systemy wartościowania dziedzictwa stan badań i problemy*, Warszawa-Lublin 2015.
- Szymgin B., *Teoria zabytku Aloisa Riegla, „Ochrona Zabytków”* 2003, nr 3/4.
- Szwagrzyk K., *Archeologia zbrodni jako źródło katharsis społeczeństw posthumanistycznych*, [w:] Zalewska A.I. (red.), *Archeologia współczesności*, Warszawa 2016.
- Szwagrzyk K., *From the ‘Coursed Soldiers’ to the ‘Steadfast (Unbroken) Soldiers’ in Poland. Towards Restoring Individual Identity of the Stalinism Victims*, [w:] Zalewska A.I., Scott J., Kiarszys G. (red.), *Materiality of Troubled Past. Archaeologies of Conflicts and Wars*, Warszawa-Szczecin 2017.
- Trzcziński M., *Archeologia sądowa – możliwości i kierunki badawcze*, [w:] Zalewska A.I. (red.), *Archeologia współczesności*, Warszawa 2016.
- Trzcziński M., *Wokół definicji zabytku archeologicznego*, „Ochrona Zabytków” 2007, nr 4.
- Wrzosek J., *Pola bitew – ważny element dziedzictwa*, „Ochrona Zabytków” 2010, nr 1-4.
- Zalewska A.I., *Archeologia czasów współczesnych w Polsce. Tu i teraz*, [w:] Zalewska A.I. (red.), *Archeologia współczesności*, Warszawa 2016.
- Zalewska A., *Archeologia i pamięć społeczna. Między wyborem przeszłości i ciężarem przeszłości*, [w:] Traba R., Henning Hahn H. (red.), *Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Refleksje metodologiczne*, t. 4, Warszawa 2013.
- Zalewska A., *Archeologia jako forma kreowania, pielęgnowania i odzyskiwania pamięci*, [w:] Tabaczyński S., Marciniak A., Cyngot D., Zalewska A. (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, Poznań 2012.

- Zalewska A.I., Sobibór. *The Material Remains of the Former Nazi Death Camp as the Subject of Archaeological Studies*, Warsaw 2016.
- Zalewska A., Cyngot D., *Proces zanikania pamięci o miejscach spoczynku żołnierzy poległych w walkach nad Rawką i Bzurą w trakcie Wielkiej Wojny (1914-1915). Archeologiczno-archiwalny przyczynek do dyskusji*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica” 2017 (w druku).
- Zalewska A., Czarnecki J., *Ślady i świadectwa Wielkiej Wojny nad Rawką i Bzurą*, Warszawa 2016.
- Zalewska A., Kiarszys G., *Absent Presence of Great War Cemeteries in the Municipality of Bolimow, Central Poland*, [w:] Zalewska A., Scott J.M., Kiarszys G. (red.), *Materiality of Troubled Pasts. Archaeologies of Conflicts and Wars*, Warszawa-Szczecin 2017.
- Zwolski M. (red.), *Poszukiwanie i identyfikacja ofiar zbrodni systemów totalitarnych. Doświadczenia polskie w kontekście europejskim*, Białystok 2017 (w druku).